

E-kursuse "Poliitiline vägivald Eestis 1905-1960" materjalid

Tartu Ülikoolis õpetatava aine FLAJ.02.154 "Poliitiline vägivald Eestis 1905-1960" juurde

Aine maht 6 EAP

Aigi Rahi-Tamm
Mari-Leen Tammela
2011

1. Õpijuhhis

Sisu lühikirjeldus

Kursus võtab vaatluse alla poliitilise surve ning sellega kaasnenud vägivalda kasutamiseiga enim seonduvad sündmused ja perioodid alates 1905. a revolutsioonist kuni inimeste vabanemiseni Nõukogude vangilaagritest ja sundasumiselt. Kursuse põhirõhk on erineva isikuloolise materjali (mälestused, kirjad, päevikud, intervjuud jm) kaudu tutvustada ja teadvustada materjalis avalduvaid eripalgelisi kogemusi ning sündmuste mäletamise viise. Seeläbi testib kursus ühtlasi meie tänaseid teadmisi lähiminevikus toimunu kohta.

Kursuse õppematerjalid

Kursus toimub 75% ulatuses Moodle'i keskkonnas. Auditoorne õpe toetab veebikeskkonnas esitatud materjalide analüüsimist seminaride vormis

E-keskkonnas jagatakse üliõpilasele:

- teemaga seonduv sündmustiku kirjeldus (ühes soovitusliku kirjandusega)
- tööjuhised, ülesannete kirjeldused
- viited ja lingid, mis toetavad käsitletavaid teemasid ning abistavad ülesannete sooritamist (dokumentaalfilmid, andmebaasid, infoportaalid jms)

E-keskkonna kaudu toimub:

- tutvumine käsitletava perioodiga (perioodi kirjeldus, näitlikustav materjal)
- isikuloolise materjali lugemine ja selle analüüs
- kodutööde esitamine
- postitus foorumisse
- suhtlus õppejõudude ja kaasüliõpilastega, tagasiside

Kursuse ülesehitus

Kursus koosneb sissejuhatavast auditoorsest loengust ning viiest kronoloogiliselt ülesehitatud teemast, mis on esitatud veebikeskkonnas raamatutena: 1) Esimene Vene revolutsioon (1905), 2) aastad 1917-1920, 3) aastad 1920-1940, 4) aastad 1940-1944 ja 5) aastad 1945-1960. Teemadega on seotud ülesanded, mille kohta tuleb esitada etteantud küsimustest lähtuv arutlus. Pärast iga teema iseseisvat läbitöötamist toimub temaatiline seminar. Kursus lõpeb esseega ajaloo ja poliitika vahelistest seostest.

Kursuse ajakava

1. Sissejuhatav loeng
2. Iseseisev töö, arutluse koostamine
3. 1. teema: 1905. a revolutsioon, seminar
4. Iseseisev töö, arutluse koostamine

5. 2. teema: aastad 1917-20, seminar
6. Iseseisev töö, arutluse koostamine
7. 3. teema: aastad 1920-40, seminar
8. Iseseisev töö, rühmatöö, ühisarutluse koostamine
9. 4. teema: aastad 1940-44, esimene seminar
10. 4. teema: aastad 1940-44, teine seminar
11. Iseseisev töö, rühmatöö, ühisarutluse koostamine
12. 5. teema: aastad 1944-60, seminar
13. Essee kirjutamine, kokkuvõtete tegemine

Õppeprotsessi kirjeldus

Iga teema puhul algab õppetöö perioodi kirjeldusega tutvumisest, mis on koondatud virtuaalseks raamatuks. Sellele järgnevalt tuleb sooritada teemaga seotud ülesanne ehk probleemi analüüs üksikjuhtumite näitel või test. Ülesanne (v.a test) tähendab märgitud tekstide läbilugemist (või intervjuu vaatamist-kuulamist) ning esitatud küsimuste põhjal arutluse koostamist. Arutlus tuleb õppejõule postitada vähemalt 2 päeva varem. Neljanda ja viienda teema juures rakendatakse rühmatööd, mis eeldab ühisarutluse koostamist rühma poolt ning selle presenteerimist seminaril. Selleks tuleb esmalt rühmatöö teemade juurest valida sobiv rühm. Rühmatöö privaatsetes foorumis on võimalik valitud teemal kaasüliõpilastega koos töötada ning valmistada ette ühine arutlus.

Iga ülesannet hinnatakse 3-palli skaalal (0 – esitamata, 1 – esitatud, oluliste puudustega, 2 – esitatud, mõningate puudustega, nt puudub arutelu mõne ülesandes esitatud küsimuse osas, 3 – esitatud, põhjendatult vastatud kõigile küsimustele). Järgneval seminaril analüüsitakse probleeme ühiselt, soodustades ühtlasi aktiivset tagasisidet ning teemakohaseid diskussioone. Viimaseks ülesandeks on essee kirjutamine ajaloo ja poliitika seostest päevakohasel teemal.

Kohustuslikud nõuded

Kursuse edukaks sooritamiseks tuleb esitada kõik kodutööd etteantud vormis, lahendada test, osaleda seminarides ja kirjutada kokkuvõttev essee. Lõplik hinne formuleerub kõigi tööde koondhinaena.

Veebipõhise õpikeskkonna kasutamise juhend

Moodle'i keskkonda pääseb Tartu Ülikooli keskserverite kasutajatunnuse ja parooliga. Moodle'iga liidetakse need, kes end ainele registreerinud õis'is automaatselt.

2. Sissejuhatus

1. Kursuse eesmärgid, vahendid, ülesanded
2. Teema ja materjalide tutvustamine

Poliitiline vägivald kui rahvuste saatuse kujundaja on ajaloos üsna tuntud nähtus, vägivalda on kasutatud mitte ainult poliitiliste, ideoloogiliste, religioossete vaid ka sotsiaalsete jmt probleemide lahendamisel. Vägivald ei avaldu vaid sõjas või toore füüsilise jõu kasutamises, see võib peituda ka vaid mõnes sõnas, fraasis, pilgus. Eesti ajaloos on olnud palju vastasseise, mis on külvanud kannatusi ja viinud tuhandete hukkamiseni. Ka Eesti rahvusriigi idee ning iseseisvusliikumine sai „küpseks“ läbi heitluste, pöördeliste sündmuste, millega kaasnesid nii omad ohvrid kui kangelased.

Käesolev kursus võtab konkreetsema vaatluse alla Eesti ajaloo 20. sajandi esimesel poolel asetleidnud sündmused, mil poliitilise vägivalla rünnaku alla ei sattunud üksnes poliitilised vastased, nõ nähtavad vaenlased vaid ka kaudsed, potentsiaalsed vastased, tabades kõiki Eestis elanud rahvusi ning sotsiaalseid gruppe, nende soost ja vanusest sõltumata.

„Vaenlane“ ja selle kuvand jõudsid käsitletava poolsajandi kestel kordi muutuda ning vahetuda. „Vaenlase“ olemus, selle tekitamine ja hävitamine on kursuse üks kesksemaid sõlmprobleeme. Kuidas satuti „vaenlaste“ sekka, mis olid selle põhjused (ja kuidas seda on selgitatud erinevatel aegadel), mil määral mõjutasid seda konkreetse isiku ja tema perekonna taust, päritolu, tegevus, ühiskondlik aktiivsus. Kuidas tekkisid ja kandusid edasi vastandumised nagu meie-nemad, oma-võõras.

Samavõrd aktuaalne on küsimus võimalikest valikutest kriitilistel hetkedel, millised olid inimeste erinevad tegutsemise motiivid, kas-millal-kuidas ilmsid rahvuslikud huvid, kuivõrd tajutav on oludega kohanemine või neile vastuhakk. Kuidas muutusid väärtushinnangud, mis seda määrasid, kuidas tuldi välja keerulistest olukordadest, millised olid ellujäämisstrateegiad. Milliseks kujunesid isikutevahelised suhted nii ühiskonnas tervikuna kui kitsamas pereringis. Milline on Eesti ühiste kannatuste erinev valu.

Otsimaks vastuseid esitatud küsimustele jõuame tõdemuseni, et arhiivides talletavatest dokumentidest üksi kipub napiks jääma, keerukad teemad nõuavad laiemat lähenemisviisi, erinevate allikate ja meetodite kasutamist. Siinkohal pöördume sündmuste kaasaegsete poole, lastes neil endil oma ajast rääkida. Kahtlemata on mälestused nii oma sisult kui väljenduslaadilt väga erinevad, esindades sealjuures mitmesuguseid mäletamise ja kirjapaneku viise – mõni lugu hakkab meile rääkima läbi paralleelide, erinevate elusaatuste võrdluse kaudu; mõni inimene keskendub vaid üksikule episoodile või emotsioonile; kolmandad näevad endil kohustust ära rääkida enda ja oma saatusekaaslaste valu, mis on aastakümneid vaevanud jne. Tähelepanuta ei tohi jätta kaasaegse diskursuse mõju teksti kirjapanemisele, mälestused kujutavad endast tihti autori identiteedi, möödunud sündmuste ning kaasaegse ühiskonna sulandumisel toimuva protsessi tulemit.

3. Esimene Vene revolutsioon 1905

1905. a revolutsioon oli oluliseks pöördepunktiks Eesti ajaloos, olles eestlastele nii poliitilise teadvuse sünni aeg (esimesed poliitilised streigid, meelevaaldused, rahvakoosolekud, relvastatud võitlus keskvoimu vastu, esimesed erakonnad), kuid samuti esimesi kokkupuuteid poliitilise vägivallaga.

3.1 1905. a revolutsiooni taust

20. sajandi alguseks oli Vene keisririigis kasvanud rahva rahulolematuse. Puudusid poliitilised vabadused, ametlik poliitika ignoreeris impeeriumi mittevõene rahvaste rahvuslikke omadusi, keelt, usku (venestamine Eestis 19. saj lõpukümnendil). Revolutsiooni katalüsaatoriks sai Venemaale katastroofiga lõppenud Vene-Jaapani sõda (1904-05), mis paljastas impeeriumi sõjalise nõrkuse, kahandas keskvaldumise autoriteeti ja koondas reformimeelsed valitsuse vastu. Revolutsioon algas 9. jaanuaril Peterburis Verise pühapäeva sündmustega, kui sõdurid avasid Talvepalee ette tulnud rahumeelse demonstratsiooni pihta tule.

Eesti sündmusi mõjutas otseselt revolutsiooni kulg Venemaal, kuid paljud arengud tulenesid kohalikest oludest. Kesksetena tõusid esile **sotsiaalsed nõudmised** (eelkõige agraarküsimus), mis läks korda talurahvale, kes soovisid võrdseid õigusi baltisaksa mõisnikega. (Nt lasus teede korrashoiu kohustus üksnes talurahval, jahipidamisõigus aga oli üksnes mõisal). Linnades sekundeeris sotsiaalsetele nõudmistele linnatööliskond, kes soovis majanduslike olude parandamist ning streigi- jm õigusi. **Poliitiliste õiguste laiendamise küsimus** oli esiplaanil keskkihtide nõudmistes, kuid revolutsiooni edenedes läksid sellega kaasa ka maarahvas ja linnatöölised. Balti kubermangudes oli olulisel kohal ka **rahvuslik aspekt**, kuna säilinud oli balti aadli privilegieeritud positsioon.

18. veebruari ukaas andis rahvale loa esitada keskvalitsusele soove riiklike uuenduste kohta. Sellest lähtuvalt panid suuremad eesti ajalehed (*Postimees* ja *Uudised* Tartus, *Teataja* Tallinnas) kokku oma tüüpärgukirjad (sisuliselt algsed parteiprogrammid). Ärgukirjade arutamine seltsimajades ja suurearvulise osalejaskonnaga rahvakoosolekuil kujunes rahva poliitiliseks äratajaks. 1905. a kevadel ja suvel toimuvad Eesti alal rohkem kui 100 mõisas mõisatöölise streigid, mille majanduslikud nõudmised võtsid peagi poliitilise ilme.

14. oktoobril toimus ülevenemaaline üldstreik, millega mindi kaasa ka Tallinnas, kus streigist võttis osa 20 000 inimest. 16. okt toimus Uuel turul suur rahvakoosolek, millele avati ootamatult tuli, hukkus 94 miitingulist, üle saja sai haavata. Tulistamine süvendas ärevust rahva seas.

Revolutsiooniliikumise survele andis keiser Nikolai II **17. oktoobril manifesti**, mis lubas poliitilisi vabadusi (usu-, sõna-, trüki-, koosoleku jm) ning parlamentaarset monarhiat (keisri kõrvale Riigiduumi kokkukutsumine üldiste valimiste teel), kuid manifest oli hiljaks jäänud ega rahuldanud radikaalsemaid, vaid hoopis süvendas revolutsioonilisi meeleolusid ning kasvatas nõudmisi.

Järgneva kaheksa nädalat kestnud nn vabadusepäevade ajal lõpetati ajalehtede tsenseerimine, vabastati poliitilised vangid, asutati poliitilised erakonnad (möödukam Eesti Rahvameelne Eduerakond (ERE) J. Tõnissoni juhtimisel, radikaalsem Eesti Sots-dem Töölise Ühisus (ESDTÜ) P. Speeki eestvõttel). Eestis tegutses ka Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölise Partei (VSDTP).

Kulminatsiooniks oli 27.-28. nov Tartus toimunud **ülevaaline rahvaasemike koosolek** (kongress), kus pidi paika pandama rahva ühine soovide komplekt ja vahendid nende saavutamiseks. Kongress lõhenes möödukamaks (Bürgermusse koosolek) ja käremeelsemaks (aulakoosolek) suunaks, mis võtsid vastu kumbki omad otsused. Möödukam suund (Jaan Tõnisson jt) taotles demokraatlikke valimisi, Riigiduumi kokkukutsumist, rahvuskubermangu loomist ja kultuuriautonomiat ning emakeelset asjaajamist. Radikaalsem suund (Jaan Teemant, Mihkel Martna, Hans Pöögelmann) esitas tolle hetke kohta teostamatud resolutsioonid revolutsiooniliste komiteede loomisest vallaomavalitsuste asemele, sõjaväe laialisaatmisest, riigimaksude maksmatajätmisest. Aulakoosoleku meeleolud levisid kiiresti üle maa, mitmel pool Eestis valiti ümber senised valdade omavalitsused, uued revolutsioonilised omavalitsused nõudsid eestikeelse asjaajamise sisseseadmist, emakeelset haridust jms.

3.2 Sõjaseadus, mõisade põletamine ja karistussalgad

Vastukaaluks vabadusepäevade eufooriale hakkas keskvoim astuma järjest radikaalsemaid samme olukorra taas enda kontrolli alla saamiseks. Sõjaseadus kuulutati välja 6. augustil Kuramaal, 22. novembril Liivimaal, 10. detsembril Tallinnas ja Harjumaal ning 24. detsembril 1905 kogu Eestimaa kubermangus. Sõjaseaduse väljakuulutamisega suleti eesti ajalehed, algasid vangistamised, keelati Eestimaa valdade saadikute kongress Tallinnas. Saadikud olid juba linna kohale tulnud, Volta tehases peeti 11. detsembri õhtul salakoosolek (eestvedajaiks radikaalid, nt Aleksander Kesküla). Koosolek aeti laiali, mille järel suundusid öösel relvastatud tööliste salgad Tallinnast lõuna poole maale. Maaleminek oli stiihiline ja ilma kindla tegevusplaanita, millest kujunes peamiselt Harju-, Järva-, Lääne- ja Pärnumaa mõisade rüüstamine. Nädala jooksul rüüstati 160 rüütlimõisa (praktiliselt iga viies mõis) ja piiritusevabrikuid. Tapeti üks mõisnik.

Rahva seas levisid hirmujutud, justkui oleks mõisate põletamine mõisnike provokatsioon, millega püüti õigustada sõjaseadust ja repressioone. Mõisnikud omakorda politiseerisid mõisade põletamist üle, püüdes seda näidata keskvoimule poliitilise separatismi avaldusena.

Sõjaväe kohalolu oli Baltikumis vähenenud juba seoses Vene-Jaapanis sõjaga. Peterburi rahutuste tõttu oli ka suur osa järelejäänud sõjaväge Balti kubermangudest 1905. a oktoobris pealinna viidud. Seetõttu oli algul raskusi karistussalkade moodustamisega. 26. nov tunnit as Ministrite Nõukogu Balti kubermangud avaliku ülestõusu piirkonnaks, mis nõudis erakorraliste abinõude rakendamist. 28. nov asutati tsaari ukaasiga Baltimaade kindralkubermang, kindralkuberner Vassili Sollogubile allutati kogu sõjavägi ning lisaks tsiviilametnikkondade eriõigused, mis puudutasid riikliku korra kaitset. Balti provintside jaoks vägede eraldamiseks moodustas tsaar 5. detsembril erinõupidamise. Sollogub delegeeris sõjaseaduse alusel osa volitustest karistussalkade ülematele. Karistussalkadelt nõuti „initsiatiivi, aktiivsust ja iseseisvust“. Detsembris formeeriti vähemalt 8 karistussalka, kaasati ratsaväge ja suurtükke.

Eestimaa kubermangu suunati kaks pataljoni (à 400 meest) kuupildujatega, pataljoni juhtideks määrati baltisakslased **O. Richter** ja **H. Ferzen**. Lisaks määrati erikaristussalga ülemaks kindralmajor **Vladimir Bezobrasov** kahe jalaväeeskadroni, 2 jalaväeroodu 2 kahuriga. **Liivimaa kubermangus** (sh Lõuna-Eestis) tegutses nn põhjasalk (1 jalaväepataljon, 8 tragunieskadroni, sapöörirood, 6 suurtükki, 4 kuulipildujat) kindral **Orlovi** juhtimisel. Sõjaväe üldarv ulatus 19 000 meheni. Lisaks jätkasid oma tegevust rittmeister **Karl von Siversi** salk ja mitmed teised mõisnike ja tragunite salgad. Veel mitmed baltisakslased pakkusid karistussalkadele abi kui kohalike olude tundjad.

Peale Tartu rahva-aseikkude kongressi „Bürgermusses“ ning ülikoolis ja mõisade rüüstamist Harjumaal ja mujal kuulutati välja sõjaseadus. Ilmusid karistussalgad. Alguses ei saadud karistussalkade ülesannetest ja võimupiiridest aru. Karistussalkade ilmumise ajal oli Väike-Maarja kihelkonnakooli õpetaja kirjanik Jakob Tamm Tartus käimas ning jutustas, et Virumaal lastud keegi taluperemees karistussalga poolt ja, nagu rahvas räägib, väikese süü pärast: ta hakanud karistussalgale püssiga vastu. Tõnisson arvas „Postimehes“: „See võib ehk olla arusaamatus või eksitus, kuidas võib muidu mõni rittmeistriku inimesi surma mõista!“

Varsti jõudis Tartu teateid karistussalkade tegevusest mujal: Põltsamaal, kus Liigand ja Raamot surma mõistetud, Viljandis – veresaun, Kolga-Jaanis õpetaja Kelder'i lugu, Laanemetsas vallakirjutaja Rätsepa ja Mõnistes õpetaja Eichenbaum'i surmamine ning sõnumeid veretöödest ning talude põletamistest

Eestis ja Lätis. Sivers'i nimi sai kuulsaks ja tema liginemine Tartule tekitas Tartu eesti tegelaste hulgas tõsist hirmu.

Tartu linnasaksad tundsid rahuldust nagu maasaksadki.

Istusime õpetaja Evald Steinberg'iga kord „Bürgermusses“ peale kontserti mitme Tartu sakslasega koos suure laua ümber. Jutuaineks oli karistussalkade ja kasakate ilmumine Eestisse. Sakste vestlustes avaldus varjamatu rahuldusetunne. Hiljuti Valgas käinud sakslane jutustas rõõmsas meeleolus kasakatest, kes sinna ilmunud; need olevat „ganz wilde Leute“, kes revolutsionääridele armu ei andvat. Steinbergi tähenduse peale: „Väikeste süütegude eest ei võiks ometi inimesi surmata,“ sakslane hüüdis ärevuses: „Muud midagi kui maha!“ Kõik saksad tõusid peale seda meeleavalduslikult lauast ja jätsid meid kahekesi Steinbergiga.

Enne Siversi ilmumist käisid ebaõiged kuulujutud: Tähtvere väljale olevat mahalaskmisele määratutele juba hauad kaevatud, olevat toodud sinna mitu koormat pajuvitsu inimeste peksmiseks jm. See kõik suurendas hirmu.

Juhan Korits. Õpetajate keskel enne revolutsiooni. Tartus 1905-1906. Rmt-s Punased aastad. Mälestusi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toim. Hans Kruus. Tartu, 1932. Lk 24-25.

Tsiviilvõim allutati sõjaväevõimule, Balti kubermangudes seisati Peterburi kohtupalati prokuröri ettekirjutusega ringkonnakohtute tegevus ning tsiviilprokuröridel keelati algatada kohtuasju, millesse oli segatud sõjavägi. Nii sattus rahvas täielikult karistussalkade omavoli kätte. Riiga jõudnud Sollogubile tuli üllatusena, et olukord on kirjeldatust rahulikum ja Peterburist kaasavõetud suurtükke ei lähe vaja.

Karistussalkade tegevuse raskuspunkt jäi perioodi dets 1905–jaan 1906. Viljandi massimõrvaga sai kurikuulsaimaks von Siversi salk (53 mahalastut, enamasti juhuslikud inimesed). Kokku hukati salkade poolt ilma kohtuta Eestis 328 inimest ning u 600 inimest said ihunuhtlust. Veel üle 200 hukati väljakohtute otsusel. Lätis tapeti ilma kohtuta 1. juunini 1906 1170 inimest ja põletati üle 300 talu. Kogu impeeriumis karistussalkade poolt tapetutest langes üle poole Eesti ja Läti arvele. Sadu inimesi saadeti Siberisse.

Repressioonid nõrgenesid mõnevõrra pärast Riigiduumi kokkutulekut aprillis 1906, kuid korraldus talude põletamise ja avaliku peksmise lõpetamise kohta tuli kindralkubernerilt alles 1906. a detsembris. Jaanuaris 1906 esinesid 25 Tartu avaliku elu tegelast vene ajakirjanduses protestiga repressioonide vastu Balti kubermangudes. Kõigele lisaks peeti aastail 1906-11 Eesti alal veel rida revolutsiooniga seotud kohtuprotsesse, kus kohtu all oli üle 800 inimese. Suur osa avaliku elu tegelasi põgenes välismaale (eriti Šveitsi).

Revolutsiooni tulemusel muutus suhtumine Balti provintside põliselanikesse (eestlased, lätlased), kes said mässaja maine. Samas hakati Eesti ja Läti probleeme teadvustama nüüd ka laiemalt Euroopas.

4. Aastad 1917-1920

Aastad 1917-20 kujunesid Eestis elavaile rahvaile murrangulisteks. Ilmasõja lõpuvaatuses ning impeeriumide kokkuvarisemise tühimikus sai võimalikuks iseseisva Eesti riigi väljakuulutamise, samal ajal töid üksteisele järgnevad riigipöörded ning okupatsioonivõimude vaheldumine kaasa uue võimu vastaste represseerimise.

4.1 1917. aasta revolutsioonid

Veebruaripööre

1917. a alguseks oli Vene keisririik kolmandat aastat keskva ilmasõja tagajärjel majandusliku ja sotsiaalse kollapsi äärel. Sõjatüdimusega käis kaasas näljaohk ning 23. veebruaril 1917 algas Petrogradi tööstusettevõtete streik, mis kasvas kiiresti ülelinnalisteks miitinguteks üleskutsega kukutada valitsus. Revolutsiooni poole läks Petrogradi garnison, veebruaril lõpus teatas Riigiduumi Ajutine Komitee võimu ülevõtmisest. Paralleelselt loodi tööliste ja soldatite saadikute nõukogu, kellega kokkuleppel moodustati 2. märtsil Ajutine Valitsus. Keiser Nikolai II loobus troonist.

Teated revolutsioonist jõudsid märtsi algul ka Eestisse. Tallinnas toimusid streigid, rüüstati vanglad, politsei- ja kohtuasutused. Esilagu olid revolutsiooni kandjaks tööstustöölised ja vene sõjaväelased, kuid peagi kasvas ka teiste sotsiaalsete ja rahvusgruppide osa.

Veebruarirevolutsiooni järgsetes uuenenud oludes õnnestus eestlastel ellu viia eelmisel aastal väljakäidud autonoomiaidee. See esitati 1917. a märtsi keskel omavalitsusreformi kujul Venemaa Ajutisele Valitsusele ning 30. märtsil 1917 realiseerus Vene Ajutise Valitsuse väljaantud ajutise määrusega kubermangu valitsemise ajutise korra kohta. Eestimaa ja Põhja-Liivimaa ühendati rahvuskubermanguks, mille etteotsa sai kubermangukomissarina advokaat ja poliitik Jaan Poska, tema kõrvale moodustati Ajutine Maanõukogu.

Aprillist 1917 sai võimalikuks rahvusväeosade moodustamine.

Samal ajal leidsid Petrogradis aset nõukogude ja Ajutise Valitsuse kaksikvalitsuse konfliktid, suurimaid lahkarvamusi tekitas jätkuv sõda, sest Ajutine Valitsus polnud nõus sõjast üksi välja astuma. Augustis 1917 jõudsid Saksa väed Riia alla, oktoobri algul Lääne-Eesti saartele ja olukord muutus Venemaale pingeliseks.

Enamlik oktoobripööre 1917

25. oktoobril (ukj 7. nov) toimus Petrogradis enamlik riigipööre, Ajutine Valitsus kukutati, võim läks Rahvakomissaride Nõukogule. Kuulutati välja tööliste ja talupoegade diktatuur, kodanlike üldine töökohustus ja eraomandi likvideerimine. 11.(ukj 24.) nov dekreediga likvideeriti ka seisused.

Tallinnas võttis võimu üle Sõja-Revolutsioonikomitee eesotsas Ivan Rabtšinskiga. Kohalik kõrgem võim läks Eestimaa Nõukogude Täitevkomiteele, mida juhtis Jaan Anvelt. 12. novembril otsustati laiali saata Ajutine Maanõukogu, algas enamlik diktatuur. Eesti enamlased olid kategooriliselt vastu Eesti iseseisvusele, nähes Eestit pigem autonoomse osana Vene Nõukogude Vabariigi koosseisus.

Revolutsiooniliste kohtutena alustasid tegevust tribunalid ja rahvakohtud, mis esialgu olid suhteliselt leebed. 21. novembril kuulutasid Sõja-revolutsioonikomitee ja täitevkomitee välja sõjaseisukorra keelates kõik meelevaldused. Samal päeval korraldasid Eesti tagavarapolgu ohvitserid siiski meelevalduse Tartus Raekoja platsil, heisates sini-must-valge lipu ning nõudes Maanõukogu tunnustamist kõrgeima võimuna Eestis. Sõja-

revolutsioonikomitee saatis nendele vastu relvastatud läti kütid ja soomusauto, kuid demonstratsioon lõpes siiski rahulikult. Järgmisel päeval arreteeriti paarkümmend ohvitseri ning demonstratsiooni korraldamise peasüüdlasena Jaan Tõnisson ning polkovnik Aleksander Tõnisson. Tartus organiseeriti revolutsioonilise tribunali istung Viktor Kingissepa juhtimisel, mille lõpuks siiski ohvitserid vabastati. J. Tõnisson viidi Tallinna, kus Kingissepp nõustus ta vabastama juhul, kui Tõnisson Eestist lahkub, mida viimane ka tegi.

Natsionaliseeriti pangad ja suurettevõtted. Natsionaliseeriti ka maaomand (75% mõisadest), mida aga ei jagatud rahvale, vaid millest plaaniti luua kollektiivsed suurmajandid.

Uue-Põltsamaa mõisa tuli Vene mereväest puhkusele mõisatöölise poeg. See haaras kohe mõisas valitsemise enda kätte ja ta oligi mõisa ülevõtja. Iseenesest oli see üks intelligentsemaid isikuid kohalike enamlaste peres: küllaltki viisakas, arusaav ja kaugel fanatismist, eraviisil sai temaga kõnelda ja asju ajada.

Mul oli juhus olla pealtvaatajaks, kuidas see madrus asus komitee loomisele. Mõisa saali oli kokku kutsutud mõisatööliste üldkoosolek. Ega sellest koosolekust ainult mõisarahvas osa võtnud, ka alevi seltsimehed olid täieõiguslikud hääletajad. Mis madrus ette pani, see läbi läks.

Huvitavam oli aga seda rahvamassi vaadelda. See oli neile esmakordne juhus tõsta oma jalg üle „pärihärä“, nagu Lilienfeldi rahva suus kutsuti, saali läve. Esimesed väga häbelikult, aga kui rahvast rohkem sai, siis oli julgus ja enesekindlus käes. Aga kontrast rahva ja saali vahel oli suur: läikiv parkettpõrand, siidmööbel ja kristall-lambid laes, seinte ääres marmorkujud, seltskond määrdunud tööriivais lumiste pastelde ja rautatud saabastega. Varsti sarnanes ruum kõrtsiga: põrand porine ja ruum mahorkasuitsu täis. Kõige rohkem said kannatada sohvad, neid kasutati kiikadena. Eriti agarad ootsuma olid naised. Kui sai küllalt, kutsuti teinepool ka ja öeldi: „Juhan, tule vaata, kui pehme, sinder! Tule, kiigu ka!“ Mõni katsus raidkujul nina, mõni naine tõukas mehe eemale alasti naise kuju juurest. Oldi rõõmsad, see oli mingi ootamatut lõbu neile.

Trobikond poisse ja tüdrukuid oli endile leidnud sobiva isepaiga tiibklaveri kaanel. Nad nõudsid, et saaks tantsu lüüa, enamus neist oli alevist

Siis ilmus madrus klaveri juurde ja tantsu ihalejate suurimaks imestuseks ning meelepahaks kihutas nad klaverilt maha, öeldes, et varandust ei tohi lõhkuda – see ju nüüd kõigi ühine vara.

August Hinnom. Suur heitlus. Mälestusi rahvusväeosade ajast ja Vabadussõjast. Tallinn 2010, lk 35-36.

Jaauanuaris 1918 tabati mõned baltisaklased allkirjade kogumiselt palvekirjale, millega sooviti liitumist Saksamaaga. Järgnes baltisakslaste kui seisuse lindpriiks kuulutamise. Viimase järgi tuli kõik üle 17-aastased aadlisoost mehed ja üle 20-aastased naised vahistada, paigutada koonduslaagritesse ning saata viimaks Siberisse. Kokku saadeti enne Saksa vägede mandri-Eestisse tungimist Siberisse u 800 baltisakslast.

4.2 Saksa okupatsioon 1918

18. veebruaril algas idarindel Saksa vägede üldpealetung, millega 1918. aasta alguseks Lääne-Eesti saartele jõudnud Saksa armee tungis mandri-Eestisse nii läänest Eesti saarestikust, kust üle Haapsalu sisenes (25. veebruaril Tallinnas, 4. märtsil Narvas) nn Põhjakorpus (68. armeekorpus, juht kindralleitnant Adolf von Seckendorff) ning lõunast

Põhja-Läti alalt Valga, Tartu ja Võru peale 60. armeekorpuse osad kindralleitnant Günther von Pappritzi juhtimisel. Vahetult enne maa okupeerimist kuulutati Tallinnas 24. veebruaril välja Eesti iseseisvus. Koos enamlastega taganesid itta ka valdade saadikute nõukogud.

Sisuliselt tegemist sõjaväelise diktatuuriga. Veebruari lõpul–märtsi algul hukati rohkem kui 200 inimest, enamasti kohalikud punakaartlased. Samal ajal toimusid suuremad mahalaskmised Tartus. Rakveres poodi puude otsa 12 Petrogradi enamlast. Seejärel jõudis järg rahvuslaste kätte. Asutati koonduslaagrid Naissaarele ja Pääskülla. Siis hakati rahvuslasi Eestist välja saatma. Aprillis arreteeriti Tartus 50 juhtivat eestlast, s.h Tartu linnavalitsuse tegelane Lui Olesk. Sisuliselt oli tegemist pantvangivõtmise operatsiooniga.

Saksa okupatsiooni poliitika ning okupatsioonivõimude tegevuse kohta kuulake lähemalt saadet sarjast Eesti lugu aadressilt <http://uttv.ee/naita?id=6842>

Ülesanne

Pärast saate kuulamist täitke järgnev **test**. Testi hõlpsama sooritamise huvides on soovitatav teha saadet kuulates märkmeid.

4.3 Vabadussõda - punane ja valge terror

Punase ja valge terrori temaatika Vabadussõjas on veel korralikult uurimata. Seni on terrorit hinnatud terrorit Eesti seisukohalt, mistõttu valge terrori rolli punase kõrval on kas alahinnatud või hoopis maha vaikitud. Vastupidiseid näiteid valge terrori võimendamisest ja punase mahavaikimisest pakub omakorda Nõukogude perioodi ajalookirjandus. Tõsiasi on, et nii enamlaste kui Eesti Ajutise Valitsuse mõjualas leidub Vabadussõja perioodil mitmeid vägivaldtegevusi.

Järgnevat käsitletakse lähemalt enamliku Eesti Tööraha Kommuuni territooriumil toimunud punast terrorit ning vaadeldakse mõnesid Eesti Ajutise Valitsuse mõjualas läbiviidud repressioone.

4.3.1 Eesti Tööraha Kommuun

28. novembril 1918 algas Punaarmee üksuste sissetungiga Narva Vabadussõda. Andmaks pealetungile kodusõja ilmet, kuulutas enamlik Eesti Ajutine Revolutsioonikomitee 29. novembril 1918 Narvas välja Eesti nõukogude vabariigi ehk **Eesti Tööraha Kommuuni** (ETK), mille nõukogu esimeheks sai Jaan Anvelt. Oma manifestiga kuulutati nõukogude võim ja revolutsioonilised seadused kogu Eestis taas kehtivaks, Ajutise Valitsuse korraldused ja määrused aga kehtetuiks ning valitsus ja selle ametnikud lindpriiks. Sisuliselt kuulutati Eesti Ajutisele Valitsusele sõda.

Nõukogude Venemaa tunnustas 7. detsembril 1918 ETK iseseisvust, kuid kuna Eesti punased kütipolgud (ETK "oma" armee) kuulusid Punaarmee koosseisu, ETK territooriumil tegutsev parteiorganisatsioon oli Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei osa ning juhtimine toimus VK(b)P poolt, oli tegemist Nõukogude Venemaa marionettriigiga.

Jaauari alguseks oli Punaarmee eduka pealetungi tagajärjel läinud üle poole kogu Eestist ETK võimu alla. ETK kontrollitaval alal natsionaliseeriti tööstusettevõtted, võorandati mõisad, mida ei jagatud rahvale, vaid loodeti neist moodustada ühismajandid. Kaotati usupühad ja arreteeriti kirikuõpetajad.

Kaasnes punane terror, mida hakkasid ellu viima kohalikud **kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid**.

vt dokumenti: [Kommunistliku partei keskkomitee hoiatus Eesti kodanlusele](#)

Suuremad **massimõrvad** pandi toime Rakveres, Tartus, Valgas ja Võrus, kokku hukkus terrori käigus vähemalt 500 inimest, arreteeritud oli üle 2500. Peamiselt olid nende hulgas endised Kaitseliidu liikmed, vaimulikud, kohalikud mõisnikud jt suurmaaomalikud, aga ka kohalikud rahvuslased jt. Arreteerimise põhjuseks sai tihti kaebus kohalike elanike endi hulgast kättemaksuks varem lahendamata omavaheliste vastuolude tõttu. Märtsist detsembrini 1919 tegutses algul Luuga lähedal, hiljem Staraja Russas ETK **koonduslaager**, kuhu koondati pantvangidena prominentseimad vangid, kelle vahetamise üle oli võimalik Eesti Ajutise Valitsusega kaubelda.

Jaanuaris 1919 kuulutati välja ka mobilisatsioon, taganev Punavägi viis jaanuari lõpul Eesti piiride taha taganedes mobiliseeritutena kaasa 1500-2000 meest. Koos Punaväega taganes Eesti piiridest välja ka ETK. Ametlikult saatis ETK end laiali 5. juunil 1919 Staraja Russas.

4.3.2 Repressioonid Eesti Ajutise Valitsuse mõjualas

Omapoolsete repressioonidega vastas Eesti Ajutine Valitsus.

Nn valge terrori leviku peamist aega on nähtud 1919. aasta jaanuaris-veebruaris, kui Rahvavägi oli edukal vastupealetungil ning sellega seoses asusid enamlastest vabastatud aladel tegevusse välikohtud, kus esimestel nädalatel hukati kiirkorras ja ilma aktsepteeritava kohtumõistmiseta paarsada kommunisti ja nende poolehoidjat. Inimeste meelsuse väljaselgitamise aluseks olid pahatihti pealekaebused kohalikele, mille põhjal pandi toime läbiotsimised. Välikohtute tegevus oli aktiivseim Tartumaal, kuna Tartu Rahvaväe kätte langemine jaanuaris 1919 tuli enamlastele ootamatult ning enamlastest ametnikud jt ei suutnud piisavalt kiiresti taanduda.

Tuntuimaks ilma kohtuta toimepandud hukkamiseks on **Irboska veretöö**, mis toimus 1919. aasta septembris pärast ametiühingute esimese kongressi laialiajamist.

30. augustil 1919 kogunes Tallinna Töölise majja Ametiühingute Kesknõukogu initsiatiivil Eestimaa Ametiühingute esimene kongress, mis oli võinud kokku tulla eeldusel, et ei käsitleta päevapoliitilisi küsimusi. Kokkutulnud 415 delegaati esindasid 116 ametiühingut. Kongressi korraldajad Ametiühingute Kesknõukogu oli juba kevadest enamlaste kontrolli all ning kongressil võeti vastu resolutsioon Kolmanda Internatsionaali otsuste toetamise kohta, st asuti enamlikule platvormile, mispeale kongress saadeti vabariigi võimuesindajate poolt laiali. 102 ametiühingute tegelast otsustati riigist välja saata, mis oli seadusega kooskõlas vastavalt Vene Ajutise Valitsuse 2. augusti 1917. a otsusele. Jõudnud Irboskas rindejoone lähedusse, eraldati teiste hulgast 26 väljasaadetavat ja lasti 3. septembril 1919 sealsamas lähedal turbarabas soomusronglaste poolt maha. Tapetute hulgas olid teiste seas endine Eesti Ajutise Valitsuse töö- ja hoolekandeminister Villem Maasik, Asutava Kogu liige Edmund Hammer, Ametiühingute Kesknõukogu esimees Aleksander Hannus. Kes andis käsu veretööks, on siiani jäänud lõpliku vastuseta, kuid ilmselt polnud selleks toonane siseminister Aleksander Hellat, vaid tegemist võis olla kaitseliitlaste omavoliga.

Nõukogude perioodi Eesti ajalookirjanduses tavatsetakse valge terrori ilminguna vaadelda ka traagiliste tagajärgedega lõppenud **Saaremaa mässu** (veebruar 1919). Mässu põhjused on siiani ebaselged, kuid tulenesid eelkõige rasketest majanduslikest tingimustest ning ebapiisavast informeeritusest mandril toimuva suhtes.

Nii puhkes Kuivastus 16. veebruaril 1919. a mobiliseeritute stiihiline vastuhakk, mis kasvas suuremaks väljaastumiseks. Mässu eesmärgiks sai kukutada mõisnike võim saarel, mõisamaad jagada ning mitte enam sõtta minna. Lasti maha mobiliseeritute mandrile saatmist korraldava toimkonna liikmed, tapeti üle kümne mõisniku, võeti üle vallamajad, arreteeriti kõik kahtlased isikud ja kuulutati välja oma mobilisatsioon, nõuti mõisate ülevõtmist.

18. veebruaril maabus Muhus 242-meheline karistussalk suurtükilaeva Lembit komandöri leitnant Jaan Klaari juhtimisel, mis 21. veebruaril purustas mässuliste peajõud Kuressaare all Upa lahingus. Eriti traagiliseks tegi juhtunu hukkunute suur arv. Kokku hukkus mässu tagajärjel 185 inimest, neist 22 mässuliste käe läbi. Väljaastumises osalenuist langes 81 kokkupõrgetes karistussalgaga ja veel 82 lasti hiljem maha sõjaväljakohtu otsusega.

5. Aastad 1920-1940: Eesti Vabariigi periood

Eesti Vabariigi perioodi üheks tõsisemaks poliitiliste vastaste tasalülitamiseks oli vabadussõjalaste liikumise likvideerimine 12. märtsi 1934. a riigipöörde järel. Järgnevalt on fookuses vabadussõjalaste liikumisega seotud, samuti sellest liikumisest otseselt puudutatud inimeste lood.

5.1 Vabadussõjalaste liikumine

Vabadussõjalaste liikumise tagamaad

Vabadussõjalaste liikumise aluseks oli 1920. aastal asutatud Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liit, mis koondas Vabadussõja veterane ja tegeles oma liikmeskonna majandusliku olukorra parandamise, sõjamälestuste jäädvustamise jms-ga. 1929. a reorganiseeriti Vabadussõja veterane koondav organisatsioon Eesti Vabadussõjalaste Keskliiduks (EVKL), mis jätkas liikmeskonna majandusliku olukorra eest hoolitsemist ega taotlenud esialgu poliitilisi eesmärke.

1930. aastate algul süveneva majanduskriisi tingimuses muutus ebastabiilsemaks ka sisepoliitiline olukord, sagesid valitsuskriisid ja valitsuste vahetused, mis löi pinna rahulolematuseks ning eeldused uue poliitilise jõu tekkeks.

Juba 1920. aastate teisest poolest kuuldus Eesti poliitikamaastikul häält põhiseaduse muutmise vajalikkusest, vähendamaks parlamendi killustatust ning pikendamaks valitsuste eluiga, samuti oli kaalumisel riigipea ametikoha loomine.

Vabadussõjalased astuvad poliitikasse

1931. aasta kevadel tõstasid EVKL kongressil majanduslike küsimuste kõrval ka poliitilised teemad, eelkõige põhiseaduse muutmise küsimus. Kongressi järel alustaski EVKL kampaaniat põhiseaduse muutmiseks. 1932. aastal loodi organisatsiooni toetajaliikme staatus, mis tähendas, et sestpeale võisid organisatsiooniga liituda kõik, kes jagasid vabadussõjalaste ideid ning ühtlasi algas EVKL-i tormiline areng. Nõuti uuendusi riigijuhtumise alal ning süüdistati seniseid poliitikuid korruptsioonis. Kõnemeheks sai tuntuks EVKLi juhatuse noor abiesimees **Artur Sirk**, kellest kujunes peagi liikumise põhilisi ideoloogid. Aastail 1932-33 kujunes vabadussõjalusest poliitiline massiliikumine, selle vastased süüdistasid „vapsete“ omakorda autoritaarsuses ja diktatuuripüüetes, tuues paralleele natsismi eduga Saksamaal ja Lapua liikumisega Soomes.

1933. aasta sügise rahvahääletusel sai vabadussõjalase põhiseaduse eelnõu, mis nägi ette 50-kohalise parlamendi ning riigipea institutsiooni loomise, ülikindla võidu. Uue põhiseaduse rakendamiseks vajaliku uue Riigikogu ja riigivanema valimiseni (kavandatud aprilli 1934) tuli ametisse K. Pätsi üleminekuvalistus. 12. märtsil 1934 teostati aga riigipööre ja uus põhiseadus kehtima ei hakanudki.

Vt: <http://uttv.ee/naita?id=6828>

5.2 12. märtsi riigipööre ja vabadussõjalased

12. märtsi riigipööre ja vabadussõjalased

1934. a algul toimunud kohalike omavalitsuste valimistel saavutasid kindla võidu vabadussõjalased, eriti linnades. Kevadel pidid toimuma Riigikogu ja riigivanema valimised, kus ennustati taas võitu vabadussõjalastele.

12. märtsil 1934 teostasid Konstantin Päts ja Johan Laidoner Tondi sõjakooli aspirantide kursuse toel sõjaväelise riigipöörde. Samal päeval kuulutati K. Pätsi ettepanekul valitsuse erakorralisel koosolekul välja üldine **kaitse seisukord**. Kaitsevägede ülemjuhatajaks ja sisekaitseülemaks määratud J. Laidoner keelustas poliitilised koosolekud ning sulges kõik Vabadussõjalaste Liidu osakonnad ja ajalehed kuni kaitse seisukorra lõpuni. Samal ajal arreteeriti üle 500 vabadussõjalase, kes peagi küll vabastati.

K. Päts õigustas riigipööret väidetava vabadussõjalaste riigipöörde kavaga ning süüdistas neid riigielu lõhkumises. Nähes riigipööret vabadussõjalaste vastu suunatud sammuna, kiideti see üldjoontes teiste erakondade poolt heaks. Samuti usuti kitsendused olevat ajutised. 7. septembril pikendati aga kaitse seisukorda veel aasta võrra, millega lükati edasi ka uued Riigikogu valimised. Nüüd tekkis teatav rahulolematuse, nõuti suvepuhkusel oleva parlamendi kokkukutsumist. Riigikogu erakorraline istungjärg oktoobri algul aga lõpetati peaministri asetäitja Karl Einbundi poolt ega kutsutudki parlamenti enam kokku. Järgnes ühiskonna tasalülitamine.

Märtsis 1935 keelustas siseminister poliitiliste organisatsioonide tegevuse, vastukaaluks loodi Isamaaliit ja kutsekojad. Detsembris 1934 antud siseministri määrusega keelati ajalehtedel avaldada riigikorra ja –juhtide suhtes lugupidamatuid või lahklehiseid tekitavaid ja kodurahu kahjustavaid kirjutisi. Mõned ajalehed suleti.

1935. aasta suvel toimunud kohtuprotsessil 39 suletud EVL-i juhi ja aktivisti üle (esimene vabadussõjalaste protsess) olid karistused sümboolsed ning juhtide vabanemise järel elavnes liikumine mõneks ajaks taas. Vabadussõjalaste uus põhiseaduse muutmise eelnõu aga valitsuse heakskiitu ei saanud. Seejärel võeti vastu otsus vabadussõjalaste hinnangul ebaseadusliku valitsuse kukutamiseks vägivaldse riigipöörde teel. **Väljaastumine** pidi aset leidma **8. detsembril 1935** ning selle järel pidi moodustatama Rahvuskongress, mis pidi kaotama kaitse seisukorra ning viima kolme kuu jooksul läbi riigivanema ja Riigikogu valimised. Väljaastumise eelõhtul saabus koosolekupaika politsei ning vahistas kohalolijad koos asitõenditega. Jäänud on küsimus, kas kogu väljaastumine võis olla poliitilise politsei lavastus vabadussõjalaste kompromiteerimiseks. Mässuplaani ilmsikstuleku järel kaotasid vabadussõjalased igasuguse neile jäänud toetuse rahva hulgas, millele aitas kaasa nende tegevuskava hukkamõistvate artiklite laine ajakirjanduses.

Arreteeriti üle 700 inimese, neist kohtu ette jõudis 155 (teine vabadussõjalaste protsess, mais 1936), kellest 147-le mõisteti erineva pikkusega vanglakaristusi. Vabadussõjalased vabanesid valdavalt 1938. a maiamnestiaga.

6. Aastad 1940 – 1944

Periood 1940-44 kätkeb Eesti rahva jaoks suuri muutusi – iseseisva Eesti vabariigi häving, esimene Nõukogude aasta (1940-41), suvesõda (1941. a suvi), saksa okupatsioon (1941-44), nõukogude võimu taaskehtestamine 1944. a sügisel. Sõda pillutas Eesti mehi kahele poole rindejoont Punaarmeele ja Saksa sõjaväkke, kus enamikule jäi õhku küsimus mille või kelle eest nad selles sõjas võitlevad. Lisaks need tuhanded inimesed, kes Eestist põgenesid.

Vt:

[Eesti II maailmasõjas 1/3,](#)

[Eesti II maailmasõjas 2/3,](#)

[Eesti II maailmasõjas 3/3](#)

1940. aastatel oli poliitiline vägivald sõja ja okupatsioonirežiimide tegevuse tulemusel inimeste igapäevaelus selgelt tajutav, see ajajärk on mõjutanud kõigi Eesti elanike elukäiku ja külvanud ridamisi probleeme, mis pole tänini oma aktuaalsust kaotanud. Tinglikult pole II maailmasõda veel lõppenud, see on kollektiivsete mälude konfliktina edasi kandunud. Suur sõda lõppes Eesti rahvale võiduta, võitlus oma võidu – iseseisva riigi nimel seisis alles ees.

Norman Davis jpt ajaloolased viitavad II maailmasõja mõtestamisel selgelt uue lähenemisviisi vajadusele. II maailmasõja tähenduse kaudu määratlevad Euroopa maad oma identiteeti, mida omakorda mõjutavad mitmed rahvuslikud, etnilised, grupispetsiifilised mälestused. Eesti vabariigi presidendi T. H. Ilvese hinnangul „oleme olukorras, kus mälestusi võib mingil hetkel malakana kasutada“. Fakt, et Eestis ei saanud 1940. aastate sündmustest aastakümneid avalikult rääkida, kuigi need meie teadvuses või alateadvuses pidevalt eksisteerisid, on viinud paratamatult selleni, kus väga paljud situatsioonid, vastasseisud, pinged on jäänud lahti rääkimata kandudes ajaga vaid edasi. 1940.-50. aastad on Eesti ajaloo üks raskesti mõistetavamaid perioode.

Ühendus „Eesti Elulood“, mitmed muuseumid ja arhiivkogud on nende aastate kohta kokku kogunud tuhandeid mälestusi. Sündmuste kirjelduste kaudu avaldub neis ka inimeste suhtumiste, arvamuste mitmetahulisus ning erinevad mäletamisviisid. Ühtaegu pakub see materjal võimalust ajastu mõtestamiseks, sündmuste sisu ning selle tagajärgede tunnetamiseks isikukesksest vaatepunktist lähtuvalt. Pöördelised ajaloosündmused panid inimesi tihti olukordadesse, kus ei eksisteerinud häid valikuid, valida sai vaid halva ja veel halvema vahel. Erinevate lugude ning allikmaterjalide võrdlus aitab meil paremini mõista sundsituatsioonidega kaasnenud kompromisse, kokkuleppeid, loobumisi, erinevaid ellujäämisviise ja avada põhjus-tagajärg seoseid (kuidas ühel ajaetapil tehtud otsus mõjutas inimese elukäiku järgmisel hetkel), aidates sel moel kaasa toimunu tõlgenduste mitmekesisustumisele.

Järgnevalt asume olukordi isikukategooriate lõikes analüüsima. Antud perioodi probleemide tajumiseks on esmalt vajalik luua sündmuslooline kontekst, selleks loe läbi kõigi alateemade sündmustiku lühikirjeldus (1), soovitusliku kirjanduse nimekiri pakub võimalust teema süvendatud uurimiseks. Seejärel vali endale konkreetse alateemaga tegelev rühm (2). Loe läbi nimetatud elulood (3) ning koostage ühiselt esitatud küsimuste põhjal arutlus, kasutades selleks rühmatöö privaatset foorumit (4). Rühmade ühisarutlusi analüüsime suulises vormis seminaril (5).

6.1.1 Aastad 1940 - 1941

17. juunil 1940, ajal mil kogu maailma tähelepanu oli koondunud Lääne-Euroopas toimuvale, Saksamaa anastuspoliitikale (14. juunil oli langenud Pariis), sisenes Punaarmee Eesti Vabariigi territooriumile. Algas Eesti sõjaline okupeerimine, mis tõi kaasa kogu senise riiklikku ja ühiskondlikku korralduse totaalse ümberkorraldamise. Esialgu püüdis Eesti juhtkond säilitada avalikku korda ja rahu. 18. juunil nõuti eraisikutelt tulirelvade loovutamist; igasugused avalikud ja kinnised koosolekud, rahvakogunemised, meelevaldused, ka pildistamised ja filmimised väljaspool ruume keelati ära kuni 1. juulini.

NSVL nägi Eesti riigikorra muutmise stsenaariumina ette riigipöörde, mis ei tooks kaasa liigset rahvusvahelist ja siseriiklikku lärmi. Esimese etapina nimetas president Päts **21. juunil** ametisse uue valitsuse, eesotsas Johannes Vares-Barbarusega. Tallinnas ja mujal Eestis asuti kohalike kommunistide ning töölisaktiivi osalusel nõ „rahva tahte kuulutamiseks“ korraldama demonstratsioone. Riigikogu laialisaatmise ja ennetähtaegsete valimiste väljakuulutamisega sai Eesti sovetiseerimine sisse suurema hoo. **21. juulil** tuli kokku Riigivolikogu uus koosseis, mis oma esimese ülesandena võttis vastu Deklaratsiooni riigivõimust – Eesti kuulutati Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks. 23. juulil moodustati delegatsioon, mis pidi edastama Eesti NSV palve võtta Eesti vastu N Liidu koosseisu. Delegatsiooni etteaste toimus Moskvas **6. augustil**, mil Eestist sai NSVL liiduvabariik. Järgnes Eesti kiire ja sujuv tasalülitamine ning integreerimine NSVL süsteemi.

Võimu üleminek algas esmalt ametnike väljavahetamisega uuele korrale sobivate isikute vastu riigiaparaadi tähtsamates lülides. Riigiaparaadi struktuuri tervikuna veel ei muudetud, sellega taheti jätta teatud mulje Eesti Vabariigi edasikestmisest. Samas olid kõik riigiasutused allutatud NSVL esindajate kontrollile kas uuele võimule lojaalsete kohalike elanike või NSVLst toodud eestlaste või teistest rahvustest (peamiselt vene rahvusest) isikute ametisse nimetamisega, kes paigutati mõnele näiliselt vähetähtsale ametikohale, milleks sobis asetäitja ametikoht.

Vt: [Punane udu. Kommunistlik terror Eestis 1940-1941](#)

<http://www.okupatsioon.ee/et/filmid> - Vali "ESIMENE PUNANE AASTA 1940 - 1941"

6.1.2 Nõukogude repressiivaparaadi ülesehitamine

Antud kursuse seisukohalt on oluline jälgida mis toimus Eesti Siseministeeriumiga. Politsei kontrolli alla saamine oli okupatsioonivõimude jaoks oluline ülesanne, korrakaitseks ei saanud rakendada Punaarmee väeosi, teiselt poolt ei usaldatud ka kohalike kommunistide organiseeritud tööliskaitse rühmi, vana politseisüsteemi kohene lammutamine toonuks kaasa kuritegevuse järsu suurenemise, seetõttu algasid muutused senise kaadri väljavahetamisest.

Esialgu vabastati Siseministeeriumi ja Politseitalituse juhid ning asendati usaldusväärsete isikutega, siseministriks määrati Maksim Unt. Juulis-augustis vahetati välja kogu Politseitalituse juhtkond. Väljavahetamine tähendas paljudele arreteerimist, sellega oli antud avalöök poliitilistele repressioonidele. Juuli esimesel poolel lahkusid ametist kõik senised prefektid. Massilisem politseinike vallandamine jäi augusti viimastele päevadele. Ühe meetodina kasutati ka politseitöötajate ümberpaigutamisi, jättes nad niimoodi esialgu veel ametisse. See pidi aitama vältida võimalikku vastupanu, kuni politsei-aparaadi lõpliku likvideerimiseni ja miilitsa loomiseni 1940. a septembris. Endistest politseinikest sai üks enimkaristatud isikukategooria.

Uuele võimule tuli kasuks asjaolu, et Eesti Vabariigis oli kehtestatud kaitseorganisatsioon. Eesti sisekaitseülema olid küllalt laialdased volitused, ta võis anda määrusi „igasuguse tegevuse või käitumise kohta, mis ohustas riigi julgeolekut ja avalikku korda või takistas riigikaitse ning riigi sisemise julgeoleku ja avaliku korra kaitse teostamist“. Sisekaitseülem võis vajaduse korral kitsendada kodanike põhiseaduslikke õigusi, neid administratiivkorras karistada, määrata neile vangimaja või aresti kuid mitte üle kolme kuu või rahatrahvi mitte üle 3000 krooni. Sellest kaitseorganisatsiooni seadusest piisas esialgu, et Siseministerium uusi ülesandeid täitma saaks hakata.

Politiilise järelevalve ja juunis alanud repressioonide tegelikuks teostajaks oli Eestisse suunatud NSVL siseasjade rahvakomissariaadi (SARK/NKVD) operatiivgrupp, viiteid selle eriuksuse tegutsemise kohta leiame 1940. aastal Eestis arreteeritud isikute toimikutest. 1940. a augusti lõpus alustas senise Siseministeriumi asemel tegevust **ENSV Siseasjade Rahvakomissariaat** (ENSV SARK/NKVD). 31. augustil andis siseminister Maksim Unt ministeriumi asjaajamise üle siseasjade rahvakomissariks määratud Boris Kummile. Kuni 1941 veebruarini toimus ENSV SARK/NKVD tööle rakendamine ennekõike Venemaalt toodud isikute baasil, piirkondlike osakondade juhatajad olid üldiselt eesti soost (v.a Petserimaa, kus eestlane oli asetäitja), samas asetäitjateks olid varasemaga kogemustega julgeolekutöötajad NSV Liidust, kelle kätte koondus ka tegelik juhtimine. Kroonilise kaadripuuduse leevendamiseks saadeti 1940. a novembris Moskvasse NKVD kooli õppima 90 inimest.

ENSV SARK/NKVD tegutses esialgsel kujul kuni 1941. a veebruarini. Siis moodustati vastavalt üleliidulisele korraldusele SARK/NKVD asemele kaks erinevat rahvakomissariaati: **SARK/NKVD (hiljem siseministerium) ja JRK/NKGB (hiljem julgeolekuministerium)**. Põhjendusena on ära märgitud vajadust parandada julgeolekuasutuste agentuur-operatiivtööd. Eraldiseisva JRK/NKGB ülesandeks jäi luuretegevuse teostamine välismaal; välismaiste luuretegevuste spiooni-, diversiooni-, terrori- ja muu õnnetustegevuse vastase võitluse organiseerimine NSVL territooriumil; võitlus nõukogudevastase elemendiga sisemaal; partei ja Nõukogude valitsuse juhtivate tegelaste kaitse. ENSV JRK/NKGB organiseerimisel järgiti üleliidulist struktuuri, enamus selle osakondadest täitis poliitpolitseilisi funktsioone nagu võitlus „nõukogudevastase elemendiga“, „nõukogude korda ohustavate ilmingute“ välja selgitamine, selles süüdistatavate isikute karistamine, sh 1941. a juuniküüditamise organiseerimine. Maakondades ja linnades loodi Riikliku Julgeoleku linna- ja maakonna osakonnad.

Eraldi tähelepanu tuleb juhtida sõjaväelise vastuluurega, tegevväelaste jälitamise ja arreteerimisega tegelenud Punaarmee vastuluure ehk eriosakonna tegevusele. Algselt kinnitati ametisse Eesti Vabariigi armee baasil loodud Punaarmee 22. eesti laskurkorpuse eriosakonna kaastöölised. 8. veebruaril 1941 need eriosakonnad likvideeriti ja moodustati iseseisvad osakonnad (3. osakond) armee ja laevastiku koosseisus. Balti erisõjaväeringkonna eriosakonna (1941. a märtsist juulini 3. osakond) üheks ülesandeks oli andmete kogumine Eesti Vabariigi kaadriohvitseride kohta. 1940. a sügisest alates koostasid eriosakonna töötajad ohvitseride meelsuse ja mineviku kohta eriteateid ning saatsid need korpuse eriosakonda. Seda tööd tehti tihedas koostöös korpuse poliitosakondadega. Sõjaväelased olid erivalve all.

17. märtsil kinnitas EK(b)P Keskkomitee julgeoleku rahvakomissariks Boris Kummi (1897-1958), vabastades ta siseasjade rahvakomissari kohalt. Siseasjade rahvakomissariks kinnitati Kummi senine asetäitja Andrei Murro. Struktuuri muutuste käigus tugevdati ka juhtkonda, 1941. a aprillis kinnitati julgeolekukomissar B. Kummi asetäitjatena ametisse Aleksei Škurin ja Veinjamin Gulst. ENSV NKGB rahvakomissariks kaadrite alal määrati Sergei Kingissepp (omaaegse Eesti esikommunisti Viktor Kingissepa poeg), kes 1940. a julgeolekuleitnandina Eestisse tuli. Tema eestvedamisel uuriti kaua ja põhjalikult Viktor Kingissepaga seonduvat, samuti osales ta isiklikult kõrgete Eesti riigiametnike arreteerimisel, ülekuulamisel ning süüdimõistmisel.

20. juulil 1941, pärast sõja puhkemist NSVL ja natsi-Saksamaa vahel, liideti JRK/NKGB SARK/NKVD-ga ühtseks Siseasjade Rahvakomissariaadiks. Isikute arreteerimine ja juurdlemine läks JRK/NKGB tegevuse lõpetamisega Eestis üle sõjaväeüksuste 3. osakondadele, mis olid juba varem, 17. juulil Riikliku Kaitsekomitee otsusega määratud SARK/NKVD alluvusse. Moodustati Eriosakondade Valitsus, mille peamine ülesanne oli võitlus spioonidega, aga samuti desertööride ja mobilisatsioonist kõrvalehoidjate püüdmine rindelähedases piirkonnas. Vajadusel oli neil õigus isikuid arreteerida ja koha peal maha lasta. Desertööride ja raudteeametnikega seonduv kuulus automaatselt vastava väeosa või raudtee 3. osakonna ja sõjatribunali kompetentsi.

Saksa vägede kiire edasilikumine ei võimaldanud rahvakomissariaatide ühendamist Eestis lõpule viia. JRK/NKGB aparaat evakueeriti 27. augustil 1941 Leningradi, hiljem kaugemale tagalasse, kus rahvakomissariaat likvideeriti, selle kaastöötajad saadeti tööle oblastite julgeolekuvalitsustesse ja vastuluureorganitesse.

6.1.3 Küsimus kaadrist

Võimul püsimiseks ei piisanud vaid uue struktuuri loomisest, see tuli täita ka vajalike inimestega või nagu Nõukogude ajal räägiti kaadriga. Küsimus kaadrist, süsteemist, struktuurist, alluvussuhetest on oluline mõistmaks kellel lasub vastutus toime pandud vägivald eest – kes olid käsutäitjad, millised olid nende motiivid. Kohalikud võimud olid ülalt, NSVL tasandilt antud korralduste tõlgendajad ja läbiviijad, kes toimunule oma ilme andsid. Mitmed institutsioonid pöördusid tungivalt Moskva poole palvega saata Eestisse juhiseid kuidas uut korda üles ehitada ja inimesi, kes seda ka teostada oskaksid. 1940. a juunist hakkas inimesi NSV Liidust katkematu vooluna Eestisse juurde tulema. Esimestena jõudsid Leningradist kohale 300 julgeolekutöötajat. Nende järel tulid need, keda uued võimud ise uut korda üles ehitama kutsusid. Kuna Eestis oli puudus sobilikest "puhta" minevikuga inimestest (Eesti rahvas tervikuna ei omanud õigeid poliitilisi hoiakuid), siis vastasid Eesti asutuste palved neid vajaliku kaadriga varustada, igati Moskva huvidele. Julgeoleku rahvakomissar Kumm andis tollal Eestisse saadetud kaadrile järgmise hinnangu: "Liidust Eestisse tööle komandeeritud seltsimehed ei tundnud kohalikke olusid. Võttis hulk aega, enne kui hakati orienteeruma meie poliitilises minevikus. Selle tagajärg oli see, et sagedasti tõsteti väikese tähtsusega asjad esiplaanile, sest need hakkasid kergemini silma".

1940. a riigipööre avas proletaarse mõttelaadi ja sotsialistliku maailmavaate pooldajatele tee võimu juurde. Paljud veendunud klassivõitlejad asusid miilitsa ridadesse. Paljudest EV-s tegutsenud kommunistidest said nõukogude võimu tingimustes uued ametnikud 1940. a juulis-augustis. Mitmed pärast võimupööret funktsionäärideks saanud kommunistid siiski taandati hiljem suutmatuse, sobimatuse jm põhjustel ameteist, nende asemele toodi sobivam kaader N Liidust. 1940-41 toodi Eestisse ca 1000 kommunisti, kelle hulgas oli üsna palju nn Venemaa-eestlasi.

Venemaa-eestlaste osakaal kasvas aga eriti pärast sõda, kui nad hakkasid domineerima Eesti NSV valitsuses ja Ülemnõukogu Presiidiumis, surudes sealt välja kohalikud kommunistid. Venemaa-eestlased ei moodustanud kaugeltki ühtset kogukonda, nad olid jagunenud erinevateks gruppideks, nende hulgas olid nn Narvatagused, siberlased, Kaukaasia-eestlased jt, kelle vahel kujunes omamoodi konkurents. Kohalik kaader andis neile koondnimetuse "kullafond".

Kõrgete ametikohtade kõrval vajasid täitmist ka teised "ideoloogiliselt kindlaid" isikuid vajavad ametid. Nii said paljudest liht- või juhutööstest üleöö partei linna- või maakonnakomitee sekretärid, osakondade juhatajad, miilitsaülemad jne. Vastava hariduse või pädevuse puudumine ei olnud siinkohal probleemiks, pigem oli see isegi soodusfaktor. Oluline oli lojaalsus ja sõnakuulelikkus parteile, ustavuse eest jagati ametikohti. Esialgu oli uue korraga kaasaminejate arv suhteliselt väike, mis hakkas

tasapisi muutuma, vastavalt sellele kuidas rahvaga manipuleeriti ning mil määral inimesed nendele mõjutustele järele andsid. Eestlastele omane rahvalik elukogemus ütles: uusi valitsejaid ei ole tark usinasti teenida aga neid ei maksa ka ülemäära vihastada, oludega tuleb kohaneda vastavalt vajadusele. Rahva kohanemise ja vastupanu piirima jäi uutele võimudele kohati väga ähmaseks, eestlane ise on seda oma talupoeglikuks kavaluseks nimetanud. Küsimus sellest, kust need piirid erinevatel ajahetkedel kulgesid, on jätkuvalt aktuaalne.

Jan T. Grossi kirjelduse kohaselt valdas Nõukogude riik inimese „sisse mässimisse“ mehhanisme. Selle saavutamiseks hakati inimest ühelt poolt piirama ja kollektiivsest elust välja tõrjuma, teisalt asuti neid isikuid riigi poolt toetama, saavutades sel moel teatud kuulekuse.

Üheks rahva mõjutamise vahendiks sai maareform. Eestlasele oli oma maa omamine olnud alati väga hell teema. Nüüd ühtäkki lubati kõigile soovijatele maad anda. Maa andmisega maatutele või lisaõigete andmisega väikemaomanikele loodi uus elanike kiht – uusmaasaajad, kes said maad tänu nõukogude võimule ning keda võim käsitles kui oma klassituge maal. Linnas oli selleks proletariaat, tööliskond. Teatud küsitavustega paigutati nende hulka ka keskmikud. Neist loodeti luua nõukogude võimule ustavat aktiivi, kes viiks ellu nõukogude võimu käske ja korraldusi. Maareformi ja natsionaliseerimisega loodi ühtlasi vajalik majanduslik baas NSVL mudeli, rahvamajanduse arendamiseks. Deklaratsioon maa kuulutamisest kogu rahva omanduseks sätestas talupoegadele antava maa ülemmääraks 30 ha. Algas maade ümbermõõtmine, 30 hektarist ülejääv maa arvati riiklikku maafondi.

Maareformi läbiviijateks pidid olema vallaomavalitsused, kuid kuna need koosnesid enamuses taluperemeestest, tuli välja vahetada vallavalitsuse liikmed. 1940. a juuni lõpus juuli alguses vabastati kõik maavanemad, juuli lõpus kõigi suuremate linnade linnapead. 25. juulist lõpetati maa-, linna-, vallavolikogude tegevus, nende ülesanded pandi maa-, linna-, vallavalitsustele, mis hiljem asendati täitevkomiteedega. Esiolgu jätkasid tööd muudetud koosseisuga maa-, linna- ja vallavalitsused, mis hiljem lihtsalt täitevkomiteedeks ümber nimetati, valimiste väljakuulutamise 1940-41 tundus uuele võimule liialt ohtlikuna, kuna poliitiliselt lojaalsete isikute pääsemine nõukogudesse ei olnud piisavalt tagatud. Ühtlasi on see märk võimu ebakindlusest. Režiimi kindlustamise üheks mõjuvaks ning läbiproovitud meetmeks oli poliitiline terror ühiskonna erinevate gruppide ning elanikkonnakihtide suhtes.

6.1.4 Repressioonide teostamine

1940. a suvel läksid Eesti poliitikud NSV Liidu nõudmistele järeleandmise teed, soovides sel moel oma rahvast kaitsta. NSV Liidu juhid teadsid hästi, et nõukogude mudeli juurutamine tähendab Eesti rahva elujärje järsku halvenemist ning 20 aastat omariiklust maitsta saanud riigis on piisavalt neid, kes vastupanu organiseerida suudaksid. Seega tuli kiirelt üle võtta relvajõud ja juhtiv elavjõud, mis tähendas inimeste tegevuse otsustavat piiramist, vahistamisi.

NSVL-s oli „sotsiaalselt ohtlike“ ja nõukogudevaenulikult meelestatud Eesti kodanike kohta andmeid kogutud juba 1920.–30. aastatel, teabe hankimine intensiivistus 1939. aastal.

Arreteerimised. Esimestena arreteeriti kaks poliitilise politsei juhtivtöötajat. Juuni viimasel nädalal arreteeriti 28 inimest, juulis 123 inimest, siit edasi arreteeritute arv aina kasvas. Esmajärjekorras kuulusid vahistamisele juhtivad poliitikud (eelkõige endised Eesti siseministrid), Kaitseliidu üleriiklikud ja kohalikud juhid, riigiametnikud jt. Sisekaitseülema (H. Habermani) otsuste alusel vangistati poliitilise politsei senised juhid ja rida madalamaid ametnikke. Samas oli arreteeritute hulgas ka neid, keda süüdistati

Nõukogude riigi, valitseva korra, punaväelaste halvustamises või näiteks neid, kes olid üles näidanud lugupidamatust punalipu suhtes. Näiteks algatati 2. juulil asi Andres Raska suhtes, "rinnas kantavate sini-must-valgete lipukeste väljajagamise pärast" (sini-must-valge lipp oli 2. juulil formaalselt veel Eesti riigilipp). 19. juulil algatati asi Priidu Mägi vastu "Põide meiereis punase lipu heiskamata jätmise pärast" jne. 1940. a sügisest laienes vahistatud isikute ring iga päevaga. Kui esialgu jäid arreteerimised laiemale elanikkonnale suhteliselt märkamatuks, siis nüüd sai inimeste kadumine, nende kinnivõtmine, ülekuulamistele viimine igapäevaseks teemaks. Režiimi olemus muutus päev-päevalt nähtavamaks.

Võimalikke "vaenlasi" asuti otsima suisa tööstuslikult. Kogu NSVL arhiivisüsteem, mis 1938. a allutati julgeolekule, rakendati nn kompromiteerivate andmete otsingule. Sisse seatud "poliitvärvingute kartoteegis" võeti arhiivifondide süstemaatilise läbivaatamise teel arvele erinevat "kontrrevolutsioonilist elementi". See mõiste laienes Eestis esmalt endistele valitsusliikmetele, kohtu-, prokuratuuri- jm administratsioonisüsteemi kuulunud isikutele, parteide liikmetele, politseinikele, ohvitseridele. Kõige keskmeks kartoteeki kantud isikukategooriaks oli Kaitseliidu liikmeskond. Aastatega kaasas kartoteek järjest laiemat isikuringi. Ühiskonnas silma paistnud isikuid ehk eesti rahvuslikku eliiti selgitati välja ka biograafiliste leksikonide kaudu, kus oli kirjas isikute elu- ja teenistuskäik, nende tähtsamad teened ja seltskondlik tegevus, poliitiline meelsus (erakondlik kuuluvus) ehk just need andmed, mis julgeolekutöötajatele vajalikud olid. Ametikohustuste täitmine Eesti Vabariigis, oma riigi ja rahva huvide kaitsmine, teenistus armees, inimeste tegevus ühiskondliku elu korraldamisel sai nõukogude korra tingimustes hävitava hinnangu osaliseks, kõik need teod nimetati kommunismi, NSV Liidu ja revolutsioonilise liikumise vastu suunatud kuritegudeks (kontrrevolutsiooniline tegevus).

Eraldi huviorbiidis olid esimesel Nõukogude aastal 1924. a kommunistide nurjunud mässukatse mahasurujad, arreteerimisele kuulusid kõik, kelle seotus detsembrimässuga mingil moel kinnitust leidis, seda alates tollastest riigi tippjuhtidest lihtpolitseinike ning ajateenijateni välja. Samuti tunti kõrgendatud huvi Vabadussõjas osalenute suhtes, see tähistas vastupanu Punaarmeele, Nõukogude Venemaale ja võimule tervikuna. Omaette grupi Vabadussõjast osavõtnute seas moodustasid Vabadussõjalaste Liidu liikmed ("vapsid"), kes ühes Kaitseliidu ja Isamaaliidu liikmetega arvati nõukogude korra vastu kõige radikaalsemalt meelestatud isikute sekka. Esmaarreteeritute hulgas oli palju Eesti Vabariigis tegutsenud Vene valgekaartlike organisatsioonide liikmeid, keda enamasti süüdistati luuretegevuses NSVL vastu kolmandate riikide heaks, ning ka põllutöölisena Eestisse põgenenud Poola sõjaväelasi, mis tähistab üleliiduliste "puhastusaktatsioonide" kandumist Eesti alale.

Esimesed, 1940. a juunist augustini toimunud arreteerimised teostas kontrolli all olev poliitiline politsei, vahistatud isikud viidi vanglasse ja anti seal üle julgeoleku uurijatele. Eriti oluliseks peetud isikud saadeti edasi Leningradi või Moskvasse. Arreteerimine ühes sellele järgneva protsessiga tugines VNFSV kriminaal- ja kriminaalprotsessi koodeksis kirjapandule, mis hakkas formaalselt kehtima ENSV-s alles 1940. a novembrist. Süüdimõistev otsus võidi langetada erinevate institutsioonide poolt:

1. kas NKVD vägede Balti ringkonna sõjatribunal (peamiselt sõjaväelaste juhtumid);
2. pärast Eesti NSV Ülemkohtu moodustamist Ülemkohtu Sõjakolleegium (mõlemal juhul toimus kohtuistung);
3. või NKVD Erinõupidamine (Erinõupidamise puhul kohtuistungit ei peetud, otsus langetati toimiku põhjal Moskvas ja otsusest teatati Tallinna).

Advokaadi õigust kohtu alla või Erinõupidamise otsustada suunatud ei olnud. Kohtuvälisele Erinõupidamisele anti üle kõik poliitilised süüasjad, mille puhul polnud piisavalt tõendeid, et neid tavalises kohtus arutada. Edasi sai kaevata NSVL Ülemkohtule,

kuid enamasti edasikaebusi ei rahuldatud, vaid mõnel juhul asendati surmanuhtlus vangistusega või vähendati vangistuse kestust. NSV Liidu ja Suur-Saksamaa vahelise sõja puhkemine kiirendas kohtuprotsesse vangistatute üle, sadakond inimest mõisteti 1941. a juuni lõpus ja juuli alguses surma ning lasti Eestis maha. Need, kelle osas uurimine pooleli oli, saadeti NSVL vangilaagritesse, kus kohalik oblastikohus, sõjatribunal või Erinõupidamine neile vastava otsuse langetas.

1940.–41. a karistatute puhul olid enamlevinud järgmised VNFSV kriminaalkodeksi paragrahvid: 58-1a (kodumaa reetmine), 58-4 (rahvusvahelisele kodanlusele abi osutamine vaenuliste tegude teostamisel NSVL vastu), 58-10 (Nõukogude-vastane propaganda), 58-11 (vaenulik organiseerimistegevus), 58-13 (aktiivsed teod või võitlus tööliklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu). Vabadusekaotusele võis lisanduda, ja tihti ka lisandus, õiguste kaotamine viieks aastaks, kogu varanduse konfiskeerimine ning asumisele saatmine. Isegi kui langetatud otsuseks ei olnud kõrgeim määr – mahalaskmine –, suutis 1940–41 arreteeritutest vangistuse üle elada vaid mõnisada inimest. See selgitab ka miks meie kogudes on väga vähe esimesel Nõukogude aastal arreteeritud isikute mälestusi.

Küüditamine. Esimene “sotsiaalselt võõra elemendi” likvideerimise massiaktsioon Balti riikides toimus 1941. a juunis. Küüditamine ehk elanike massiline sunniviisiline väljasaatmine nende põlisest elukohast oli kantud ideoloogilistest eesmärkidest, milleks oli nõukogude võimu silmis ebausaldusväärse elanikkonnakihi surveamine, oma kodumaast ja kultuurist isoleerimine. Esimesed nõukogulikud deporteerimised leidsid aset juba Venemaa kodusõja ajal. Laiemalt teatatakse 1930. aastate repressioone, näiteks massilise kollektiviseerimise käigus toime pandud kulakute küüditamist, erinevate piiräärsete regioonide “puhastamist vaenulikust elemendist”, mille käigus represseriti ka tuhanded NSVL-s elanud eestlased.

Uus küüditamislaine vallandus 1940. aastal, mil Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene alad “vabastati” Poola ja teistest välismaa kodanikest. Järgmise lainega, mis haaras u 107 000 inimest Lääne-Valgevenes, Lääne-Ukrainas, Moldovas ja Baltikumis kuulusid väljasaatmisele “kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide” liikmed ja nende perekonnad, sealhulgas ka surmamõistetute või end varjavate “kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide” liikmete perekonnad; endised politseinikud, vangivalvurid, politsei ja vanglate juhtivkoosseis, ohvitserid (k.a Punaarmee territoriaalkorpuses teenivad ohvitserid), kelle kohta leidis kompromiteerivaid materjale; endised suurmaaomanikud, kaupmehed, vabrikandid, kõrgemad valitsusametnikud koos peredega; kodanikud, kes olid repatrieeritud Saksamaalt või Saksamaale läinud (need, kes Poola jagamise tulemusel sattusid Saksa poolele, kuid naasid oma endisesse elukohta, mis asus NSVL alal); aktiivne kriminaalne element ja politseis registreeritud prostituudid.

Balti riikides toimus ühisoperatsioon 13. juuni ööl vastu 14. juunit, mil küüditati 45 000 isikut, Eestist küüditati üle 10 000 inimese. Pärast sõja puhkemist, 1.–3. juulil, toimus eraldi aktsioon veel Lääne-Eesti saartel, mis oli seal eelmisest küüditamisest ulatuslikum, haarates u 1200 inimest. Mehed viidi Tallinna Keskvanglasse ja saadeti Irkutski oblastisse, väike osa neist suunati Haapsallu ning kuulutati mobiliseerituks. Perekonnaliikmed viidi Harku vanglasse, kust nad 1941. a augustis vabastati – sõjategevusest tingituna ei suudetud neid enam edasi transportida.

Küüditamised olid poliitilised suuroperatsioonid, mille korraldamine otsustati enamasti kõrgemal partei ja valitsuse tasandil. “Nõukogudevaenuliku elemendi” arvelevõtmine Eestis algas 1940. a sügisel. 1941. a mais-juunis seati toimikud sisse 14 471 “nõukogudevastase ja sotsiaalselt võõra” isiku kohta, sh perekonnapäid 4665, nende pereliikmeid 9115, kriminaalkurjategijaid ja prostituute 691. Perekonnapeadele tähendas see arreteerimist, varanduse konfiskeerimist, vangilaagrisse saatmist (5–8 aastat), millele järgnes 20 aastaks asumisele saatmine. Nende pereliikmed kuulusid

administratiivkorras väljasaatmisele ehk küüditamisele 20 aastaks. Operatsioonist pääsenud isikud tuli tabada järgneva igapäevase operatiivtöö käigus. Operatsiooni kestel arreteeritavate ja väljasaadetavate dokumendid valmistati ette juuni algul. Inimeste kinnipidamist teostasid operatiivgrupid, ühe kuni kahe perekonna või üksikisiku küüditamiseks moodustatud grupid olid enamasti 3–6-liikmelised, sinna kuulusid gruppi juhtiv operatiivtöötaja ning n-ö taustajõud – miilitsad, sõjaväelased, partei- ja nõukogude aktiivi esindajad jt.

Küüditamine algas 14. juuni öösel kella ühe-kahe paiku, operatsioon tuli läbi viia kolme päeva jooksul. Elanike majadesse ja korteritesse sisenedes luges grupijuht ette küüditamisotsuse väljasaatmise kohta, elamine otsiti läbi, piirati erinevatest külgedest sisse, sest kardeti ohvrite põgenemist ja ootamatuid rünnakuid. Algas kibekiire asjade pakkimine (kuni 100 kilo pere kohta), milleks oli ette nähtud kaks tundi, kuid mis kahanes mõnel pool mõnekümneks minutiks kui sedagi. Kodust väljaspool tabatud viidi ära praktiliselt tühjade kätega. Kaasa võetavate asjade kogus ja otstarve oli küüditatute hilisemat toimetulekut silmas pidades äärmiselt oluline tegur. Tabatud inimesed laaditi oma kompsudega autodele ja viidi jaamadesse, kus nad vagunitesse paigutati. Rängim emotsionaalne löök tabas küüditatavaid peresid hetkel, kui meeste vagunid ešelonist lahti haagiti ja teisele teele suunati. Kuigi küüditatud olid jaamades vastavalt ettevalmistatud nimekirjadele kahte, "A"- (perekonnapead) ja "V"- (perekonnaliikmed) gruppi jaotatud, loodeti teekonna lõpul taas kokku saada.

Plaani kohaselt tuli arreteeritud perekonnapead Gulagi süsteemis arvelevõetutena saata Donetsi söebasseini Starobelski laagrisse, perekonnaliikmed tuli viia Altai kraisse, kriminaalkurjategijad ja prostituudid Usollagi. Alanud sõda tegi siin korrektuurid – Starobelski ja Juhnovi sõjavangilaagrisse saadetud või ešelonidega alles sinna teel olevad suunati ümber tööparanduslaagritesse (ITL). Esiialgu Starobelski laagrisse viidud paigutati ümber Sverdlovski oblasti laagritesse ehk Sevurallagi laagrisüsteemi. 1941. a lõpus ilmusid laagritesse erikomisjonid, kes hakkasid uurima väidetavaid süüasju, erinõupidamise otsustega määrati kindlaks karistusmäärad, rohkem kui 600 isikule (sh ka vähemalt 12-le 14. juunil arreteeritute hulka arvatud naisele) määrati surmanuhtlus. Enamik arreteerituist suri nälga ja haigustesse.

Altai krai ning Lõuna-Kasahstani asemel sattusid Eestist küüditatud pereliikmed Kirovi ja Tomski oblastisse, k.a Narõmi soisesse piirkonda, mis oli esialgu reservi jäetud ning mille eriti kehvadele majutamise ja varustamise tingimustele olid kohalikud juba eelnevalt tähelepanu pööranud. Altai kraisse suunati leedulased. Oblasteid teavitati uutest saabuvatest deporteeritutest alles 12. juunil, seega tehti küüditatute sihtpunkti jõudes kohapeal nende vastuvõtmiseks alles ettevalmistusi.

Vt: <http://uttv.ee/naita?id=6816>

14. juuni tähistab ühtlasi ka Eesti **sõjaväelaste arreteerimist** Värskas ja Petseri laagrites.

Eesti relvajõudude ülevõtmise ja Punaarmee 22. (territoriaalseks) laskurkorpuseks ümberformeerimise käigus toimus pidev sõjaväe puhastamine "ebasoovitavatest" ohvitseridest. Endised Eesti sõjaväelased, kes korpuse alles jäeti, hajutati erinevatesse üksustesse läbisegi punaarmeeelastega. Kõigisse väeosadesse määrati ametisse poliitjuhid, kes "poliitilise selgitus- ja kasvatustöö" egiidi all tegelesid Eesti ohvitseride autoriteedi õonestamisega, vastuolude õhutamise ja sõdurite vahel, meelsuse jälgimisega jne. Armees eriosakonnad seadsid sisse totaalse kontrolli, millega kaasnesid pidevad arreteerimised, inimeste kadumine põhjustatuna sõjaväelaste „poliitilisest minevikust“ jm nõukogudevastastest tegudest, meelsusest ja esile kerkinud konfliktidest. Sellele vaatamata oli korpuse alles jäänud liiga palju „võõraid ja

vaenulikke" ohvitserid, neist umbes 300 sõjaväelasest otsustati vabaneda Baltikumis ühel ajal toimuva küüditamisaktsiooni käigus.

Nädal enne neid sündmusi sai üks osa diviiside juhtkonda alles jäänud Eesti ohvitseridest korralduse Moskvasse Sõjaväeakadeemiasse ja Kindralstaabiakadeemiasse täiendusele minna. "Täiendusele" lähetati ka rida suurtükiväeohvitserid. Koos asuti Moskva poole teele 13. juunil. Suurtükiväeohvitserid arreteeriti 28. juunil, teised kõrgemad ohvitserid vahistati 1941. a suve jooksul, vaid viiel neist lubati jätkata teenistust Punaarmees.

14. juuni hommikul võeti Värskas ja Petseri laager valve alla, arreteerimisele kuuluvad sõjaväelased eraldati kaaslastest ning kõrvaldati armeest, läbiotsimise käigus võeti ära relvad, eraldusmärgid ning mehed koondati vagunitesse. Kõik Balti riikides vahistatud ohvitserid, ka väljaspool laagreid viibinud, suunati Riiga, kust nad jätkasid oma teekonda ühiselt Juhnovi (Katõni lähedal) suunas. Puhkenud sõjategevuse tõttu suunati nad ümber Krasnojarskisse, sealt edasi Norilskisse. Neist enam kui tuhandest Eesti, Läti, Leedu ohvitserist jäid ellu vaid üksikud.

6.1.5 Sõja puhkemine

Küüditamine paljastas Nõukogude võimu olemuse, algas massiline elanike kodudest eemale hoidmine ja enese varjamine. Sõja puhkedes algas eesti sõjaväelaste põgenemine väeosadest, mis muutus massiliseks pärast 22. Laskurkorpuse Venemaale ümberpaigutamist juuni lõpus. 22. Laskurkorpuse oli ümber formeeritud endisest Eesti armeest. U 17000-st endist sõjamehest oli sinna alles jätud u 9000. Hinnanguliselt jäi neist Eestisse u 1100 sõjaväelast, kes osalesid järgnevas relvastatud vastupanuliikumises. Neile lisandusid end passiivselt varjavad inimesed.

2. juulil algas Eesti meeste sundmobiliseerimine Punaarmeesse. Neid viidi etapiviisiliselt läbi kuni 24. augustini, seda siis Põhja-Eestis ja saartel. Kokku võeti Punaarmeesse ja viidi Eestist ära u 35 000 meest, see on u 22% EV 1939. a aegsest sõjaväereservist. Enamus mehi ei kiirustanud võimude korraldusi täitma vaid eelistas kõrvale hoida, paljud põgenesid mobilisatsioonipunktidest, rongidelt, osa pääses ka vigastada saanud transpordilaevadelt. Selliselt oli 1941. a suvel metsadesse kogunenud hulgaliselt inimesi, kes hakkasid oma jõude enesekaitse huvides koondama ja võimalust mööda relvastust hankima.

7. juulil 1941 jõudis otsene sõjategevus Eesti territooriumile, siis ületasid saksa väed Iklas Eesti piiri. Pärnu, Viljandi, Valga, Võru võeti sakslaste poolt kiiresti üle, kuid Kesk-Eestis Emajõe-Pärnu joonel rinne peatus. Siis oli Eestis käimas juba **suvesõda**.

Sõja puhkemine kiirendas arreteeritud isikutele surmaotsuste langetamist, enamik mahalaskmisi toimus Tallinnas või selle ümbruskonnas. Surmamõistetute hukkamiste täpsemate asjaolude kohta puudub ammendav ülevaade. Tribunalide ja Erinõupidamise otsusel surmamõistetutele lisanduvad ilma kohtuliku menetluseta hukatud. Tänapäevaks on nimeliselt tuvastatud 2199 isikut, kes hukati 1941. aasta juunist oktoobrini. Need isikud jagunevad kahte suuremasse gruppi:

1. **Arreteeritud**, kes hukati kinnipidamiskohtades julgeolekutöötajate ja vangla-personali poolt. Näiteks 8./9. juuli öösel lasti Tartu vanglas maha 192 inimest (172 meest, 20 naist). Ohvritele tulistati püstolitest pähe, enamasti näkku. Kuressaares mõrvati 1941. a septembris 90 inimest (87 meest, 3 naist). Viljandi vangla õue kaevatud auku lasti maha 10 meest ja üks 14-aastane poiss, ühel haavatul õnnestus august välja ronida ja põgeneda.
2. Punaarmee ja NKVD/NKGB hävituspataljoni poolt mõrvatud **tsiviilisikud**. Nende hulgas oli ka mõnikümmend isikut, kes võitlesid metsavendadena

Punaarmee ja hävituspataljonide vastu. Lähemate asjaolude teadmatuse tõttu on nad tsiviilisikute hulka arvestatud.

6.1.6 1940–41 represseeritute saatus

1940. aastal vangistati Eestis u 1000, 1941. aastal u 6000 Eesti Vabariigi elanikku, kellest enamik süüdi mõisteti ja NSVL laagritesse saadeti, mis tollastes oludes valdavalt surmasaatmist tähendas (neist u 1850 inimest lasti kohtu otsusega maha). Vangistuse suutis üle elada 200–600 arreteeritud. Juuniküüditamise käigus u 10 000 äraviidust saadeti vangilaagrisse vähemalt 3344 inimest, ligikaudu 60% neist hukkus. Pärast sõja algust, 1941. a juunist oktoobrini hukkus või hukati Eestis u 2200 isikut.

1940. a juulis vahistatud sõjavägede ülemjuhatajat Johan Laidoneri ning president Konstantin Pätsi hoiti aastaid kinni ilma igasuguse dokumentaalse aluseta, nende kohta ei koostatud fiktiivset ega formaalset otsust, nad olid justkui unustatud inimesed. Alles 1952. a aprillis määras Erinõupidamine Laidonerile tagaselja karistuse – 25 aastat vanglakaristust koos kogu vara konfiskeerimisega. Vähem kui aasta pärast Laidoner suri ja on maetud koos kaasvangi, Poola peaministri asetäitja Jan-Stanislaw Jankovskiga Vladimiri linna kalmistule. President Päts küüditati koos poja perega NSV Liitu, esialgu hoiti teda Ufaas, hiljem Baškiiria vanglas. Kindral Laidoneriga samal ajal, 1952. a aprillis, määras Erinõupidamine Pätsi sundravile, hiljem kui otsus tühistati, oli ta 1954. a detsembris mõnda aega Jämejala vaimuhaiglas, kust ta liigse tähelepanu tõttu Kalinini oblastisse Buraševo psühhiaatriaiglasse ümber paigutati, seal ta ka 18. jaanuaril 1956 suri. Presidendi poeg Viktor suri 1952. a Moskvas Butõrka vanglas, tema abikaasa Helgi jõudis poeg Mattiga Eestisse tagasi 1946. a, pere noorem poeg Henn suri lastekodus nälga.

Üheteistkümnest Eesti Vabariigi riigipeast neli (Tõnisson, Akel, Jaakson, Teemant) lasti maha, neli (Birk, Piip, Kukk, Eenpalu) suri vangistuses, üks (Strandman) sooritas enesetapu, üks (Päts) suri Venemaa vaimuhaiglas. Vaid ühel riigivanemal, August Reil, kes oli võimuvahetuse päevil Eesti saadik Moskvas, õnnestus Moskvast tagasiteel Tallinnasse 1940. a juunis Riia kaudu Stockholmi põgeneda. Esimese nõukogude okupatsiooni haardesse jäi 65 valitsuse liiget, kellest 48 vangistati. Ühel neist, välisminister Rebasel, õnnestus vangide Tallinnast Leningradi transportimisel Saksa torpeedo tabamise tõttu laevalt randa tagasi pääseda. Enne II nõukogude okupatsiooni põgenes Läände seitse meest. Eestisse jäänud kaheksast kunagisest valitsusliikmest vahistati viis, vaid kolmel õnnestus vangistusest pääseda.

Arreteeritud ei kuulunud üheselt kiirele tapmisele, nõukogude süsteemis pandi rõhku “vaenlase” moraalsele ja poliitilisele hävitamisele. Vahistatute dehumaniseerimise protsess algas nende arreteerimisest, järgnevate ülekuulamiste, psüühiliste ja füüsiliste mõjutamistega viidi inimesed poolteadvusetusse seisundisse, mis võimaldas neilt nõuda enda süüditunnistamist oletamatutes kuritegudes. Eestist saadeti vahialused tapivanglate kaudu üleliidulistesse vanglatesse, kolooniatesse, parandusliku töö laagritesse. Olukorda raskendasid veelgi kokkupuuted kriminaalvangidega, kes poliitvange häbitult röövisid ning nende kallal karistamatult vägivallatsesid. Korraliku kasvatusena inimesed olid sellistes situatsioonides täiesti abitud.

Eesti kinnipidamisasutustes oldud aeg oli vaid sissejuhatuseks järgnevale laagrielule, kus igaühel tuli leida oma ellujäämisstrateegia. Lootusetusse olukorda pandud inimestele oli toidu hankimise kõrval äärmiselt vajalik elutahte säilitamise oskus, et mitte lasta isiksusel laguneda. Šokist toibumise, vanglaeluga kohanemise, uute reeglite omandamise kiirusest sõltus edasine toimetulek. Pikaajalise vangistusega inimeste ühine kogemus räägib sellest, et kõige tähtsam oli mitte kaotada lootust vabanemisse, selle eesmärgi kaotanud inimesed surid kiiresti.

Vanglad, laagrid koos nende juurde kuuluvate tööobjektidega olid erinevad nii režiimi ranguselt kui ka igapäevaste olude poolest, seetõttu on üldistuste tegemine siin keeruline. Väga oluline faktor oli aeg, 1940. aastate, eriti sõjaaegne suremus ei ole võrreldav 1950. aastate näitajatega. Režiim, normid, tööpäeva pikkus olid eriti karmid 1940. aastatel, mis kiirendas haigestumist ning suremust. Vangid olid vastavalt nende karistuse paragrahvile (kas kontrrevolutsioonilised kuriteod või mitte), vangistuse pikkusele ja tervislikule seisundile jagatud kategooriatesse, mis aja jooksul tihti muutusid. Laagriüleva hinnangu aluseks oli ennekõike vangi töönormi täitmise võimekus, füüsiline tugevus või vajalik oskus, millest omakorda sõltusid vangi toit ja elutingimused. Laagriüleva isik määras tihti ära valvurite suhtumise inimelusse ning kehtivatesse ettekirjutustesse ja nende rikkumistesse. Laagrite ülemused suutsid vange parema toidu või kergema tööga manipuleerida ning kontrolli all hoida.

Vangielu teiseks oluliseks komponendiks olid suhted kaaslastega. Seal, kus rahvuskaaslaste rohkem koos oli, moodustasid eestlased kas omaette või ühes baltlastega juba arvestatava rühma ja said selliselt kaasa rääkida laagri siseelu reeglite kehtestamisel. Et sõprusuhted liialt süveneda ei saaks ning seeläbi ülemustes ärevust tekitavaks jõuks ei koonduks, saadeti vange pidevalt ühest laagrist teise. Sel moel püüti vabaneda ka haigetest ja liialt kurnatud vangidest. Pögenemiskalduvustega vangid saadeti reeglina edasi karmima kliimaga põhjaregioonidesse, kust pögenemise võimalused praktiliselt puudusid.

Ränkraskeks ja kannatusterohkeks kujunes ka **küüditatute saatus**, u 60% neist hukkus.

Ainuüksi teekonnal sihtkohtadesse suri u 4%. Palavuse tõttu, vee ja arstiabi puudumisega kaasnenud surmajuhtumid vagunites tabasid eriti imikuid ja väikelapsi, vaid Vasjugani rajooni viidutest suri teekonnal 36 last.

Väljasaadetute edasise saatus määrasid ära olud, kuhu sattuti, ja inimesed, kelle keskel tuli kohaneda ning toime tulla nälja, külma, töö ja alandustega. Väljasaadetud võeti arvele NKVD 1. eriosakonnas ja kohalikes siseasjade osakonnas. Nende passid korjati ära, asemele anti küüditatu tunnistus, kuhu oli märgitud piirkond, kus isik liikuda tohtis. Küüditatu staatus ehk kategooria määras ära nende õigused ja kohustused, mis igapäevases elus seisnesid peamiselt kindlaks määratud asukohast ärasõitmise keelus ja nõudmises end perioodiliselt komandantuuris registreerimas käia. Lisaks liikumiste jälgimisele oli komandandi ülesanne ka üldise meeoleu kontrollimine, milleks kasutati avalikkuse ja informaatorite teeneid, küüditatute kirjavahetuse tsenseerimist jms. Selle kaasnähtuseks said arreteerimised, üks massilisem eestlastest küüditatute vahistamine toimus 1943. a märtsis.

1941. a sügiskülvi kujunes Siberisse viidutele erakordselt raskeks. Elati suvebarakkides, hüttides, muldonnides, lautades, klubides, antud oludele sobimatutes ruumides. Eestist oli ära tulnud kergetes suveriietes, puudusid talveriided ja jalanõud. Väga raske oli haigete, laste, nende inimeste olukord, kes ei olnud harjunud ränga füüsilise tööga. Emotsionaalselt oli eriti raske emade situatsioon, kes perest ainsana tööl käisid ning kelle toita olid nii lapsed kui ka sageli vanavanemad. Kuna leiba jagati tööpäevade eest, oli suvel viidutel neid põllutööde lõppedes liialt vähe kogunenud, mistõttu nad leivast praktiliselt ilma jäid. Tööpäevade arvestusel ei võetud arvesse teisi, mittetöötavaid pereliikmeid, norme arvestati vaid ühe eest, millega tuli ära toita ka lapsed ja vanurid. Lisaks hoiti väljateenitud palka kuude kaupa kinni, lõpetades samal ajal avasina leiva jagamise. 1942–43 oli Siberis ikaldus, millele järgnes kohutav nälja-aasta. Kõik, mis vähegi võimalik, vahetati toidu vastu. Kuigi nälg Siberis oli üüratu, ei osatud küüditatuid tööle rakendada. Töötingimused hakkasid mõneti paranema alates 1946. aastast.

Kõrget suremust põhjustasid nälg, organismi toitumishäired, kopsupõletik, tuberkuloos ehk halva kohtlemisega kaasnevad hädad, mis olid tingitud toidu, riiete, elamispinna puudusest, karmidest töötingimustest külmas kliimas. Suremuse tagajärjel oli üsna sagedane olukord, kus perest jäi ellu mõni laps, kes pärast lähedaste surma lastekodusse anti. Memento uurimuste järgi oli Tomski lastekodudes u 230 eesti last. On teada mitmeid juhtumeid, kui pärast sõda käidi lapsi nii üksinda kui ka kollektiivselt Siberist ära toomas, laste Siberist päästmiseks on korda saadetud imesid. Üksinda Siberisse jäänud väikelaste saatuseks oli reeglina venestumine, neile anti vene nimed ning nende edasine käekäik on meile praktiliselt teadmata. Paljusid pärast sõda Eestisse tagasi jõudnud lapsi ootas aga hiljem ees uus kinnipidamine ning sundasumisele saatmine.

6.1.7 Elulood: 1940- 1941, arreteerimised 1941. a juuniküüditamine

Loe läbi [Rudof Alleri](#), [Tamara Miljutina](#), [Aino Poomi](#) elulood ja vasta nende põhjal küsimustele!

6.2.1 Suvesõda 1941

22. juunil 1941 tungis Saksamaa kallale NSV Liidule, Nõukogude läänepiirkondades kuulutati välja **sõjaseisukord**. Kaks päeva hiljem andis Tallinna garnisoni ülem, NSVL Balti mere sõjalaevastiku ülemjuhataja viitseadmiral Tributs välja käskkirja, millega hoiatati vaenlase langevarjurite salkade paralüseeriva tegevuse eest. Ühtlasi teavitati, et vaenlast on abistamas "kapitalistlik-kulaklik" osa Eesti elanikkonnast, kes omab palju äraandmata relvi. Sellest lähtuvalt tuli tugevdada staapide, väeosade ja sidevahendite kaitset, kõik ründavad "bandiidid" tuli koha peal maha lasta. Sellega oli vaba voli vägivaldale antud.

6.2.2 Hävituspataljonide moodustamine

24. juunil võttis NSVL RKN vastu määruse, millega anti korraldus NSVL läänepiirkondades moodustada linnade ja maakondade julgeoleku osakondade juurde 100–200 mehelised **hävituspataljonid** usaldusväärsetest partei, komsomoli ja nõukogude aktivistidest, kes on võimelised kasutama relva. NSVL siseasjade rahvakomissari asetäitja kindralleitnant Ivan Maslennikovi 26. juuni määrusega "Punaarmee tegevarmee tagala organiseerimisest" pidi julgeolek tagama korra Punaarmee rindevägede tagalas, puhastama teid põgenikest, tagama evakueerimise ja sideühenduse.

Hävituspataljonide koosseisu aluseks oli Punaarmee struktuur (ühes pataljonis oli 3 roodu, roodus 3 rühma). Iga pataljon tuli relvastada kaks kergekuulipilduja, vintpüsside ja võimaluse korral granaatidega, mis saadi NKVD keskaparaadi arvelt. Pataljonidele anti õigus kasutada kõiki kohalikke side- ja transpordivahendeid. Diversantide, parašütistide avastamiseks oli ette nähtud tihe koostöö pioneeri-, komsomoli- ja parteiorganisatsioonidega. Vaatlejatena tuli kasutada karjaseid, metsavahte, raudteetöölisi, maanteede remonditöölisi. Iga pataljoni käsutusse tuli anda kaks veoautot, pidevalt tuli valmis hoida veel 3–4 autot eriülesannete täitmiseks. Hiljem anti hävituspataljoni ülemale õigus kasutada kõigi asutuste ja ettevõtete veoautosid, rekvireerida eraisikutelt mootor- ja jalgrattaid. Iga pataljoni juurde tuli saata üks meditsiinitöötaja koos vajalike vahendite ja ravimitega. Hävituspataljonlase päevaseks toidunormiks oli ette nähtud üle kolme kilo toiduaineid. Iga tekkivat vaba hetke tuli kasutada sõjaliseks ettevalmistuseks, eelkõige tähendas see isikliku relva kasutamise harjutamist.

Hävituspataljonide üldjuhtimine jäi NSVL RKN esimehe asetäitja, siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria ülesandeks, ENSV-s määrati hävituspataljonide

operatiivgrupi komissariks EK(b)P KK sekretär Feodor Okk. Hävituspataljonide ülesanded määratleti täpsemalt 3. juulil 1941, kui NSVL Kaitsekomitee esimees Jossif Stalin pidas raadiokõne, mis tähistas üleskutset halastamatule võitlusele kõigi tagala desorganiseerijate, desertööride, paanikatekitajate, kuuldustelevitajate vastu. Punaarmee lahkumisel tuli ära viia kogu raudtee veerev koosseis, vaenlasele ei tohtinud jätta mitte ühtegi vedurit, vagunit, ei kilogrammi leiba ega liitrit põletusainet. Kogu väärtuslik varandus, sh värvilised metallid, vili ja põletusained, mida ei saa välja vedada, tuli hävitada, see oli põletatud maa taktika.

Sellelega anti hävituspataljonidele ka suured volitused võitluseks tsiviilelanikkonnaga. Vastavalt sõjavägede juhataja Eestis kindralmajor Ilja Ljubovtsevi 5. juuli käskkirjale nr. 2, kästi iga inimene, kes on ära jooksnud sõjaväest või tegeleb "banditismiga", kohapeal maha lasta. Need, kes olid lahkunud töökohtadest, tuli arreterida ja anda sõjatribunali alla, kus nende üle võis kohut mõista sõjaaja seaduste järgi. Vabad käed anti ka desertööri või "bandiidi" perekonna arreterimiseks ja tema vara konfiskeerimiseks.

6.2.3 Varjumine

Juuli algul oli **Eesti metsadesse** varjunud hulgaliselt inimesi, kelleks olid:

1. end passiivselt küüditamise, arreterimise hirmus varjavad ning oma töökohtadest lahkunud isikud;
2. pärast sõja puhkemist väeosadest põgenenud sõjaväelased, seda eriti pärast 22. Laskurkorpuse Venemaale ümberpaigutamist juuni lõpus, hinnanguliselt u 1100 sõjaväelast.
3. 2. juulil algas Eesti meeste Punaarmeesse mobiliseerimine, paljud mehed eelistasid sundvärbamisest kõrvale hoida.

Selliselt oli metsadesse kogunenud massiliselt inimesi, kes hakkasid oma jõude enesekaitse huvides koondama ja võimalust mööda relvastust hankima.

4. juulil anti elanikele korraldus 24 tunni jooksul kodudesse tagasi pöörduda, vastasel korral lubati nende suhtes rakendada mahalaskmist ilma kohtuotsuseta. Samal ajal kõlasid üleskutsed töötavale rahvale – varitseda ja hävitada vaenlast. Kõik propagandakanalid olid suunatud vaenu õhutamisele.

16. juulil 1941 esines ENSV Vabariikliku Kaitsekomitee esimehe asetäitja Johannes Lauristin raadiokõnega, milles püüti hävituspataljonide moodustamist põhjendada järgmiselt: "Peame endi hulgast valima oma parimad pojad ja tütreid, kellele anname relvad, et nad võiksid vaenlase vastu hakata. Selleks oleme meie organiseerinud terve rea pataljone, kes suure eduga võitlevad frontidel. [...] Pataljonid on agaralt puhastanud tagalat saksa parunite käsilastest, kes on meie kodumaa äraandjad. Reeturid seletavad rahvale, et hävituspataljonide ülesanne on hävitada talurahva vara, süüdata nende majad. See on alatu vale. Hävituspataljonide ülesanne on säilitada töötava rahva elamisvõimalused ja hävitada neid, kes tahavad hävitada eesti rahva vabadused."

6.2.4 Hävituspataljonide tegevus

7. juulil jõudis otsene sõjategevus Eesti territooriumile, siis ületasid saksa väed Iklas Eesti piiri. Alates 5. juulist hakkasid Eestisse valguma taganevad **Läti hävituspataljonlased**. Juba enne neid hakkasid Valgast läbi voorima Lätist pärit põgenike ešelonid. 24.-25. juunil toimusid Valgas hobuste ja mootorsõidukite rekvireerimised, elanikelt võeti ära paremad hobused ja ka loomade toidumoon. 25. juunil korjati ära telefonid. Läti hävituspataljonlasi (u 2400) iseloomustab erakordne vägivaldsus ja

distsiplineerimatus, millega nad teenisid ära ka ENSV kommunistide pahameele. Paljud nende liikmed osalesid aktsioonides tsiviilelanikkonna vastu Kagu-Eestis ja Põhja-Tartumaal. Nt Tartumaale taandunud lätlased oli EK(b)P Tartumaa komitee I sekretäri Eduard Avaldi hinnangul distsiplineerimatud ja tahtsid kiiresti edasi taganeda, kuid nad peeti kinni ja neist formeeriti 2. Läti Töölispolk, u 800–900 meest. Polk osales alates 18. juulist lahingutes Tartumaal, Puurmani piirkonnas. 4. augustil murdis polk raskeid kaotusi kandes Tudulinna juures piiramisrõngast välja, pärast mida liideti nad Jelgava hävituspataljoniga (240 meest). Polgu riismed taganesid Soome laheni ja lahkusid piki Soome lahe rannikut Eestist.

Pärast sakslaste kiiret edasitungi **rinne stabiliseerus Kesk-Eestis**. Punaarmee valduses olevatele aladele tähendas see hävituspataljonide tegevuse jätku, millega kaasnes terror tsiviilelanikkonna suhtes. Põletati talusid, väiksemaid külasid, nende ülesandeks oli hävitada kõike, mida punaarmeelased ajapuudusel hävitada ei suutnud. Samuti pidid nad läbi viima kindlustustööde korraldamist tsiviilelanikkonna jõududega.

Võitlusüksustena kasutati hävituspataljonlasi harva, sest neil puudus sõjaline väljaõpe. Nõukogude ajaloolased üritasid väita vastupidist, pöörates tähelepanu juhtumitele, kus hävituspataljone rakendati operatsioonides Saksa regulaarvägede vastu. Eestis sõdinud Saksa armeekorpusete ja diviiside sõjapäevikud märgivad hävituspataljonide osalemist lahingutegevuses harva. Sõjalise ettevalmistuseta ja puudulikult relvastatud hävituspataljonide kasutamine Saksa regulaarvägede vastu lõppes suurte kaotustega, hävituspataljonide lahingusse saatmine kõrgemate Punaarmee ohvitseride poolt tekitas hävituspataljonide staabis ilmselget pahameelt. 4. hävituspataljoni staabiülem vanemleitnant Edgar Kostabi kirjutas 21. juuli ettekandes EK(b)P Tallinna linnakomiteele: "Esitades alloleva aruande Audru lahingu kohta, palun igakülgset selgitada, kelle käsul ja korraldusel saadetakse tapmiseks välja paremaid kommuniste ja parteituid töölisi hästi-varustatud regulaarsõjaväe vastu äärmiselt nõrga varustuse ja vähese sõjalise väljaõppega. [...] Lennukite ja abi ootamine maksis meile 115 teadmata kadunut või surnut ja 20 haavatut, kes saadeti tagalasse. [...] On tõeliselt kahju, et mehed lasti maha tappa. Meie püssidest läksid paljud laskmisel rikki. Ei korraldatud luuret olukorrast ülevaate saamiseks ja kõik operatsioonist osavõtvad jõud paisati kokku lahtisele maanteele, kus neid hakati hajutama vastase rinde ees, kuigi seda oleks võinud teha paar kilomeetrit tagapool vaenlasele täiesti märkamatu, need olid meie suure kaotuse põhjused."

Konkreetselt on hävituspataljonide tegevust raske kindlaks teha. Eesti territooriumil tegutsesid üheaegselt peale NKVD vägede veel Läti hävituspataljonid, taganevad Punaarmee ja Balti sõjalaevastiku üksused, raudteemiilits, NKGB allüksused, Punaarmee ja Balti laevastiku eriosakonnad jne. Sündmuste tunnistajad ei suuda neil erinevatel üksustel vahet teha, seda tuleb meeles pidada ka mälestuste lugemisel, kus suvesõja kontekstis on enamasti kasutusel hävituspataljonlase koondnimetus.

Hävituspataljonide edasist tegevust mõjutas Saksa vägede pealetungi jätkumine alates **juuli teisest poolest**. 7. augustil jõudis *Wehrmacht*'i 26. armeekorpus Kunda juures Soome laheni, Punaarmee 8. armee rinne löigati kaheks. 26. armeekorpus tungis edasi Narva suunas, 17. augustil vallutati üllatusrännakuga Narva, kolm päeva hiljem jõuti Luuga jõeni.

18. augustil olid kõik Tallinna hävituspataljonid koondatud Tallinna, kus neist formeeriti 1. Eesti Kütipolk. Polk saadeti Tallinna lähedal lahingusse, kus see rängalt lüüa sai. 1. Kütipolgu ülem ja hävituspataljonide staabi ülem kapten Pasternak hukkus 25. augustil Tallinna lähedal. Pärast polgu purustamist Saksa vägede poolt üritas ta Punaarmee rindeni jõuda ja nõudis Tõhelti küla Loopere talust relva ähvardusel toitu. Talu peremees oli end eelnenud nädalatel metsas varjanud ning samal hommikul koju sööma tulnud. Pasternaki ähvardamise peale võttis mees kuuetaskus püstoli ja lasi ta maha.

Osa kütipolkude liikmetest evakueeriti Leningradi. Saaremaa hävituspataljon jagati peale lahingute lõppu mandril väikesteks gruppideks, mis võitlesid kuni saarte vallutamiseni Saksa vägede poolt. Narvas moodustati augusti keskel seal asunud 5. ja 6. hävituspataljoni baasil Narva Töölispolk, kuhu saadeti ka sinna taganenud Viljandi, Järvamaa ja Tartumaa pataljoni jäänused. Pärast Narva vallutamist sõdis polk Punaarmee 11. laskurdiviisi alluvuses Venemaal. Punaarmee taandumisel hakati moodustama **nõukogude partisanisalku**. 30% partisanisalkade koosseisust tuli komplekteerida hävituspataljonide liikmetest.

Ei ole teada, kui palju pataljoni liikmeid operatsioonide käigus või lahingutes surma sai, hiljem Nõukogude tagalas kogutud andmete põhjal on nende suurusjärguks ca 500 inimest. Palju pataljoni liikmeid NSVL tagalasse jõudis, on samuti teadmata (ligikaudselt 2000 meest), osa liikmetest võeti tagalas arvele evakueeritute kategoorias. Enamikku neist tööpataljonidesse ei saadatud, erinevalt mobilisatsiooni sildi all NSV Liitu toodud meestest. Kuni eesti üksuste formeerimiseni 1942. a rakendati nad tööle kolhoosidesse ja asutustesse. Erandiks oli 582. ehituspataljon Leningradi oblastis, kus oli kuni 300 eri põhjustel Leningradi jäänud hävituspataljonide ja töölispolkude meest. 1942. a formeeritud Punaarmee 8. Eesti Laskurkorpuses teenis suur osa endisi hävituspataljonlasi korpuse ja selle diviiside allüksuste poliitosakondades. Need, kellel ei õnnestunud koos Punaarmee ja Eestist lahkuda, langesid Saksa okupatsioonivõimude kätte, paljud neist hukati.

6.2.5 Metsavendade tegevus

Sõja puhkemine julgustas metsadesse varjunud mehi aktiivsemat tegevust alustama. Võeti ette rünnakuid nõukogude ametiasutuste ja aktivistide vastu. Üritati üle võtta võimu kohtadel, rünnati väiksemaid Punaarmee ja NKVD üksusi. Ajavahemikus **7.-12. juulini** oli **Lõuna-Eesti** sisuliselt eestlaste endi kaitsta ja valitseda. Kuni Tartu vallutamiseni olid Emajõe rindel saksa väed arvuliselt vähemuses, metsavendade toel oli sakslastel võimalik oma edasiliikumist kiirendada, see päästis mitmeid inimesi ja materiaalseid väärtusi. Nt Pärnus õnnestus miilitsamaja arestikambritest päästa 32 arreteeritud, kes olid kinni võetud viimastel päevadel ja keda ei jõutud maha lasta ega evakueerida. Maja pandi lihtsalt põlema, mis põleski maha, kuid vangid jõuti enne vabastada. Pärnus suudeti päästa ka Suursild, mis oli mineeritud lennukipommidega. Võrus lasti õhku Taara sõjaväekasarmud, raudtee pumbamaja, kuid linna tähtsamad hooned jäid õhkimata. Tartu sai kaks nädalat kestnud lahingute tulemusel siiski küllalt palju kannatada, tulekahjudes hävis 1007 hoonet. Suuremad purustused olid linna keskosas, õhku lasti Kivisild ja Vabadussild.

Mõningaid näiteid kokkupõrgetest. 3. juulil heisati Tali vallamajas sini-must-valge lipp ja vahistati kõik kohapealsed kommunistlikud tegelased, ametisse seati oma vallavalitsus. Sama päeva õhtul algas Kilingi-Nõmmes vastuhakk, vahistati kohalikud tegelased ning saadeti sõna ümbruskonna metsavendadele. Saarde pastor Eckbaum sõitis Tihemetsa, et informeerida kohapealset kõrgemat ohvitseri major Lillelehte tekkinud olukorrast. Lilleleht moodustas Tihemetsa metsakooli õpilastest võitlussalga ja hõivas nendega Tihemetsa vallamaja. 4. juulil toimus esimene tõsine kokkupõrge hävituspataljoniga, mis löödi tagasi, saagiks saadi kuus veoautot, kaks kuulipildujat, hulgaliselt kerge relvi ja laskemoona. 5. juulil saabusid kohale suuremad Punaarmee regulaarväeosad soomusmasinate toetusel. Omakaitsemehed olid sunnitud ülekaaluka vastase ees metsadesse taanduma. 7. juulil jõudsid sinna Saksa väed, suurem häving toimus Kilingi-Nõmme linnas, kus põletati maha 51 elumaja koos kõrvalhoonete ja puidutööstusega.

Saksa võimude hinnang eestlaste tegevusse oli heitlik, idarahvaste kaasabi ei peetud soovitatavaks ega tarvilikuks. Nii saadeti pärast Tartu vallutamist kohalikud metsavendade üksused uute võimude poolt laiali, meestelt koguti ära nii isiklikud kui Punaarmee käest trofeedena saadud relvad. Mõni aeg hiljem saadi aru, et tagala

Julgestamiseks ja kotti jäänud Punaarmee üksuste hävitamiseks oleks kohalik Omakaitse abi siiski vajalik ning mehed kutsuti taas kokku. Nendest moodustati julgestusüksused mille suuruse alampiiriks oli esialgu kompanii ja hiljem pataljon. Formeeritud üksused allutati SS-le kui politseiüksused.

Saksa vägede peatumine Emajõe joonel pikendas sõjategevust Eestis u poolteist kuud, mis tõi **Põhja-Eestile** kaasa suured inim- ja materiaalsete väärtuste kaod, pluss sõjapurustused, varanduse evakueerimised, loomade rekvisitsioonid. 8. juulist 17. augustini viidi Põhja-Eestis läbi veel neli mobilisatsiooni. Kokku viidi Eestist **sundmobiliseerituna** ära u 35 000 meest.

1941. a suvesõja sündmused, punane terror ühes esimese Nõukogude aasta arreteerimiste ja küüditamistega on jätnud Eesti elanike mällu väga sügava jälje ning mõjutanud tugevalt kogu Nõukogude perioodile antavaid hinnanguid ning suhtumist Saksa okupatsioonivõimu. 1941. a juunist oktoobrini, hukkus või tapeti Eestis u 2000 tsiviilisikut, suur osa neist langes hävituspataljonlaste ohvriks. Hävituspataljonide tegevuse nimetamine on kurjakuulutatav, sinna kuulunuid peetakse üsna üheselt mõrtsukateks. Hävituspataljonide koosseis ning isikute seotus sellega on siiski arvatust kirjum olnud.

6.2.6 Hävituspataljonide koosseis

Algselt moodustati hävituspataljonid vabatahtlikest, hiljem kasutati ridade täiendusena ka mobiliseeritud. Hävituspataljonidesse astujaid eriti ei valitud, neisse sattus ka palju kriminaalkurjategijaid, relvad anti peaaegu igale soovijale, selle tulemuseks oli isiklike arvete õiendamine, vägivald ja omakohus.

Pataljonide liikmete enamik olid ametlikel andmetel töölisel ja teenistujad. Sinna sattus nn "moraalselt laostunud haritlasi", õnneotsijaid ja avantüriste, väidetavalt värvati liikmeid ka vanglastest. Välis-Eesti uurija Tuudur Tamme andmetel vabastati 5. juulil 1941 EK(b)P KK ja ENSV RKNi otsusega Harku vanglast mõnikümmend kriminaalkurjategijat, kes kandsid karistust vägistamise, mõrvamise, röövimiste, varguste jm eest. Nad viidi Tallinna ja neile tehti ettepanek hävituspataljoni astuda.

Hävituspataljonide liikmete vabatahtlikkus oli suhteline. EK(b)P liikmed, liikmekandidaadid, komsomoli liikmed olid enam-vähem kohustatud hävituspataljoni astuma, kui nad ei töötanud mõnel "vastutaval ametikohal" või ei pääsenud kohustusest viletsa tervise tõttu. Sama kehtib ka teiste nõukogude asutuste töötajate kohta. 28. juunil kuulutas EK(b)P KK büroo välja parteiliikmete, liikmekandidaatide, komnoorte vabatahtliku registreerimise Punaarmeesse. Esialgse kava kohaselt plaaniti Tallinnas välja valida 350 ning teistes linnades ja maakondades 15 kommunisti rindele saatmiseks. Nn parteilise mobilisatsiooniga kokku saadud mehed saadeti aga Läänemaa (nr. 11), Saaremaa (nr. 12) ja Valga (nr. 23) hävituspataljonidesse. Suurem osa nende -pataljonide koosseisust oli komplekteeritud sundmobiliseeritustest. Läänemaal saadeti sundmobiliseeritute hulgast hävituspataljonidesse ainult komsomoli liikmeid ja vabatahtlikke. Saaremaal jagati sundmobiliseeritud kahte gruppi juba valdades, üks grupp jäi saarele (nendega täiendati hävituspataljoni), teine grupp saadeti saarelt ära NSV Liitu saatmiseks. Valgamaa sõjakomissar saatis kõik mobilisatsioonikorraldusega kokku tulnud kutsealused hävituspataljoni, kellest suurem osa juba mõne päeva pärast laiali jooksis. Ilmselt sattus sundmobiliseeritud segaduste tõttu ka teistesse hävituspataljonidesse.

Hävituspataljonide sisedistsipliin oli madal, tuli ette üksteiselt varastamist., sinna oli astunud ka parandamatuid alkohoolikuid. Tallinnas esines juhtumeid, kus joomahullusse sattunud mehed hakkasid avalikult ülematele vastu. Mõnda meest ei saanud pideva purjusoleku tõttu üldse rakendada. Petserimaalt pärit ja varem pussitamise eest karis-

tatud Zinovi Saber tunnistas Saksa okupatsiooni ajal: "Mul oli raha viimseni lõpukorral. Et sellest kitsikusest pääseda, astusingi hävituspataljoni. Pealegi ei osanud aimata, et sellest kujuneb tõeline röövlipataljon, kuhu koondati igasuguseid kaabakaid."

Hävituspataljonide liikmete arv ei ole täpselt teada. Kõigi pataljonide nimekirju ei ole säilinud, olemasolevad on lünklikud. Osa isikuid kuulus pataljoni koosseisu vaid formaalselt ning täitis teisi ülesandeid (nt hobuste mobilisatsioon, karja, vilja jm vara NSVL tagalasse evakueerimine). 1999–2004 koostas ajaloolane Indrek Paavle säilinud dokumentide ja mälestuste põhjal hävituspataljonide liikmete üldnimekirja, kuhu on kantud u 6 600 nime. Selle andmekogu puhul tuleb silmas pidada teatud tinglikkust: isiku mäletamine hävituspataljoni liikmena kellegi teise poolt ei pruugi veel tähendada, et ta seda tingimata oli. Oli ka selliseid tegelasi, kes end ise hävituspataljonlaseks nimetasid, kuid ametlikult formeeritud üksustesse ei kuulunud. Nt mõisteti töötu Saaremaa külamees Aleksander Paivel Saksa Julgeolekupolitsei poolt surma, sest külarahva tunnistuse järgi käis ta ringi punase käesidemega, tal oli öösel liikumise luba ning ta terroriseeris külaelanikke. Säilinud nimekirjades tema nime ei ole, selgusetuks jääb seegi kas ta oli valla või küla hävitussalga liige või hoopis sootuks isehakanud "aktivist".

Hilisematest Saksa Julgeolekupolitsei süüdistuskokkuvõtetest leiab hulgaliselt määratlusi: "tunnistajate sõnul võttis osa hävituspataljoni tegevusest", "nähtud relvastatult koos hävituspataljoni meestega", "käis relvastatult haarangul koos hävituspataljoniga", "tõenäoliselt hävituspataljoni liige" jms. Julgeolekupolitsei seisukohalt ei olnud vaja hävituspataljoni kuulumise või mittekuulumise selgitamisele aega kulutada, sest enamasti süüdistati vahistatuid ka muudes tegudes, nt sisaldasid süüdistused küüditamises osalemist, röövimisi ja tapmisi, julgeoleku agendiks olemist, pealekaebamist jms, mida oli kergem tõestada ja mis oli piisavaks aluseks, et vahistatu süüdi mõista, ta hukata või koonduslaagrisse saata. Pataljoni kuulumine ja Saksa võimude kätte langemine ei tähendanud automaatselt surmaotsust. Näiteks Meta Vannas (1924–2002), kes 17-aastase tüdrukuna Läänemaal hävituspataljoni kuulus, mõisteti Saksa okupatsiooni ajal koonduslaagrisse. Pärast sõda oli ta pikka aega Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja.

Paavle andmetel hukati Saksa okupatsiooni ajal u 1500 hävituspataljoni liiget. Nende hulgas olid nii eestlastest hävituspataljonlased, kes *Wehrmacht*'i regulaar- ja tagalaüksuste poolt Julgeolekupolitseile üle anti, aga samuti Omakaitse ja eesti välispolitsei poolt pärast sõjategevuse lõppu kinnivõetud.

6.2.7 1941. a punane terror

Hävituspataljonide põhiülesandeks oli võitlus "vaenlase diversantide ja parašütistide vastu", võitlus metsavendadega ning "põletatud maa taktika" elluviimine. Sellega kaasnes terror tsiviilelanikkonna suhtes, keda koheldi metsavendade toetajate või varjajatena.

1942. a koguti NSV Liidu tagalasse pääsenud hävituspataljonide liikmetelt mälestusi 1941. a suvel toimunud sündmuste kohta Eestis. Järvamaa hävituspataljoni komissar, EK(b)P Järvamaa komitee I sekretär Eduard Säremat meenutas järgmist: "Koos Viljandimaa hävituspataljoniga opereerides hävitati Võhmas 32 bandiiti. [...] Pärast Võhma operatsiooni tabati Kärus kaks poisikest kohaliku valla täitevkomitee esimehe Tõntsu hoolsuse ja agaruse tõttu. Need olid 16-aastased noorukid, kes olid varustatud dünamiidi ja roostetanud buldog-revolvriga. Olid välja tulnud Tallinnast ja kavatsesid Kärus raudteesilla õhku lasta. Kelle poolt poisid välja olid saadetud, jäi selgitamatuks, – nad lasti maha. [...] Juuni lõpus sain teateid bandiitide kogunemistest Kärus. Väljasõidul koos hävituspataljonlastega tabati siit neli meest, pärit Jöelinna külast. Neist kaks lasti kohapeal maha, kaks toodi Paidesse, kus nad hiljem

hukati. [...] Tallinna staabi ülesandel käis meie hävituspataljon 12. juulil Harjumaal Kose-Ristil, kus tegutseti koos Harjumaal hävituspataljoniga. Hävitati 6 bandiiti. [...] Koigi mõisa lähedal sõitis hävituspataljonist mööda bandiitide auto kuulipildujaga, millest tulistati. Tabatud bandiitidest lasti maha neli, vangistati kuus, kes hiljem hävitati. Bandiitidega oli veel lahing Lehtse turbaraba piirkonnas. Seal põletati meie poolt kaks talu maha. Majades sai surma arvatavasti kaks leitnant-desertööri ja umbes kümmekond teisi bandiite.”

EK(b)P Tartumaa Komitee osakonnajuhataja Leonhard Illisson meenutas: “Tammiste sovhoosis selgus, et selle juhataja koos teenistujatega oli bandiitide jõugu tuumaks. Sovhoos oli karjast ja hobustest tühi. Kohal oli ainult 50 noorsea ümber. Need lasksime revolvritest maha ja valasime petrooleumiga üle.”

1980. aastate lõpul kogus Eesti Muinsuskaitse Selts mälestusi, sh ka 1941. a suvel toimunu kohta. Helje Hansla meenutas: “See oli 1941. a 8. augustil, kui Rägavere vallas Virumaal pandi toime suur veresaun. Siin tegutsesid Narva poole taganevad hävituspataljonlased ja Vene sõjaväelased. Tapetuid arvatakse olema üle 30, kõige noorem 6-päevane (mõnedel andmetel ka 6-nädalane või 6-kuune sülelaps). Maha lasti kõik, nii noored kui vanad, nii mehed kui naised.”

Salme Metsamaa kirjeldas: “2. augusti õhtupoolikul, umbes kella kuuest alates põletas hävituspataljon Järvamaal, Väätša vallas Lõõla külas kuus talu, meierei, jahu-saeveski ning kaks tuulikut. [...] Ma polnud juures, kuid rahvas teadis, et salga komandör, kes oli jälginud kusagilt kaugemalt küla põlemist, ei olevat olnud sellega rahul. Tuld ja suitsu olevat vähe olnud.”

Herbert Laving meenutas 7. juulil 1941 Sangaste vallas vägivallatsenud Valga hävituspataljonlasi, kes lasid maha tema isa, õetütre (1,5 aastase), viimase vanaema ja kolm nooremat meest. Põlema pandi ka tema isatalu Restu külas: “Lisada võib ka seda, et hävituspataljonlased süütasid talu elumaja, mis põles maani maha, samuti ka sauna. Lauda ligidal lasti maha 5–6 siga ja pooltosinat lehma, viidi ära üks hobune.”

Järgmised näited pärinevad **Saksa okupatsiooni ajal kinni võetud hävituspataljonide liikmete ülekuulamisprotokollidest**. 4. hävituspataljoni võitleja Laur Matuoja kuulati Tallinn-Harju Prefektuuri poliitilises politseis üle 15. novembril 1941: “võtsin osa Kiviloos toimunud suuremaulatuslikust haarangust, tabasime kuus relvastatud partisani, viies nad staabi juurde. [...] Laibad jätsime politrukkide käsul maha matmata, kuna olime sunnitud Saksa vägede tulistamise all kiiresti taanduma. [...] Viibides Vaidas tulistati meie kaitsta olevat staabihoonet ümbruskonnas asuvast võsastikust. Kahtlus langes läheduses olevatele taluhoonetele. Läbiotsimisel talude kõrvalhoonetest tabasime seitse relvastatud isikut, kes staabi juurest Tallinnasse toimetati. Talud süütasime Anohhini käsul.”

17. oktoobril 1941 kuulati Tallinn-Harju Prefektuuri poliitilises politseis üle 7. hävituspataljoni võitleja Valter Krull: “Järvakandi ümbruses tabasime kolm meest, kes olid kuuldavasti endised kaitseliitlased. Nende kallal tarvitasime metsikuid piinamismeetodid. Ajasin isiklikult ühel neist okastraadi käest läbi ja sidusime nad okastraadiga kokku, mille järel nad maha lasksime. [...] Viluvere jaama lähedal tekkis kokkupõrge relvastatud “metsavendadega”. [...] Tulistamisega surusime vaenlase raudteeäärsesse metsa, kusjuures meie kätte langes 20 valge sidemega meest. [...] Viluvere jaama juurest tabatud 20 meest tõime veoautol Tallinna, 7. hävituspataljoni ruumidesse. Sealt viisime nad Liiva metsa mahalaskmisele. [...] Surmasime nad peale põhjaliku piinamist, mis seisis jällegi okastraadiga randmeid sidudes ja kõrvade äralõikamises. [...] Rakvere ümbruses põletasime hooneid, isiklikult panin põlema minule tundmatus alevikus rahvamaja taolise hoone. Maanteelt tabasime ühe tütarlapse ja kaks meeskodanikku, kes näisid meile kahtlastena. Andsime tabatud üle Nõukogude politrukkidele, kes tütarlapse

omnibussis vägistasid. [...] Politrukkide käsul lasksim e tütarlapse ja noormehed lähedal olevas metsas maha."

1941. a suvi oli eestlastele ränk katsumuste aeg, kus üks eestlane seisis teise vastas, kus ühe pere pojad võisid võimu sunnil sattuda sõdima erinevatele pooltele, teineteise vastu. Seda aega iseloomustab segunenud süüdistuste, oletuste, kättemaksu, kibestumuse tunnete tulv, millel võisid olla pöördumatud tagajärjed ning mis viis süütute inimeste hukkamiseni.

6.2.8 Elulood: suvesõda 1941

Loe läbi [Ennu](#), [Aadu](#), [Asaeli](#), [Hansu](#) eluloolised lood (vaid suvesõda osa sellest) ja hävituspataljoniga seotud [Anton Undi](#), [Niina Raudsepa](#) jutustused ning [V. Krulli](#) ja [L. Matuoja](#) ülekuulamisprotokollid.

Koosta loetu põhjal arutlus vastates küsimustele!

6.3.1 Saksa okupatsioon 1941 - 1944

Esimesel Nõukogude aastal toime pandud vägivald – arreteerimised, küüditamine, millele lisandus elanike terroriseerimine 1941. a suvel, mõjutas tuntavalt Eesti rahva suhtumist uude võimu määrates seeläbi ära ka rahva suhtumise Eestit vallutavatesse sakslastesse, keda nähti Nõukogude terrorist vabastajatena. Kogu 1940-41 aasta kestel oli oodatud imet, mis päästaks Eesti Nõukogude valitsemisest, suuresti rajanesid need lootused NSVL ja Saksamaa vahelise sõpruse purunemisele, mis võiks pakkuda uusi arenguid ja võimalusi kaotatud iseseisvuse taastamiseks. Punase terroriga kaasnenud tekitas elanikes hirmu ja õudu, mis viis järelkajana omakorda veretasuni, kättemaksuaktsioonideni, süütute inimeste hukkamiseni ka järgnevatel Saksa okupatsiooni aastatel.

Vt: <http://www.okupatsioon.ee/et/filmid> Ava "SÕDA JA SAKSA AEG 1941 - 1944"

Eestisse jõudnud Saksa sõdurid käitusid teisiti kui punaarmeeelased. Suhtumine Saksa sõduritesse sai alguse pisiasjadest – nad olid viisakad, käisid elanikelt mune ja pekki ostmas, mitte ei omastanud seda vägivaldselt, sini-must-valge lipu omamine ei lõppenud karistamisega jne, jne. Ent uus olukord ei kujunenud kaugeltki selliseks nagu loodeti, ka Saksa okupatsiooni aeg tõi kaasa vägivalda. Õige pea sai selgeks, et eestlasi käsitletakse kui vallutatud rahvaid, mitte kui iseseisva riigi kodanikke.

Teise maailmasõja puhkedes 1939. aastal säilitasid Balti riigid sõjas erapooletuse, Eesti Vabariigi valitsus kuulutas välja neutraliteedi, kuid kahe suurriigi vaheline kokkulepe (Saksamaa ja NSVL mittekallaletungi lepingu salajane lisaprotokoll) ning sellele järgnenud Balti riikide okupeerimine NSVL poolt viis Eesti rahva olukorrani, kus ta kisti sõtta mõlemalt poolt. Selles situatsioonis oli pea võimatu järgida rahva hulgas levinud ütlust: *kahe krantsi kaklusest hoidku pisike peni eemale* – 1941. a suvel viidi üks osa Eesti meestest Nõukogude tagalasse kus neist Punaarmee üksused formeeriti, mõni aeg hiljem haarati teine osa meestest sõtta Saksa armee koosseisus, mis kulmineerus 1944. a Sinimägedes aset leidnud vennatapusõjas. Kas neil meestel oli valikuid – kelle poolt, kelle vastu, kelle eest selles sõjas võideldi, olgu siis sunniviisiliselt või vabatahtlikult? Igaühel neist sõjas käinud meestest on oma nägemus, oma tõde, oma lugu. Siin on palju vastanduvaid arusaamu ja tõekspidamisi – kes valis „õige“ ja kes „vale“ poole, kas Punaarmee munder muutis selle kandja kommunistiks ning vabastajast sai anastaja, või nagu küsib ajaloolane Jean Minaudier ajakirjas Vikerkaar ilmunud artiklites – kas saksa mundris sõdinud meestel on võimalust positiivsele kohale Euroopa ajaloos? Oma mundrit milles 1940. a saanuks sümbolset vastupanu osutada või milles suures sõjas sõdida, ei

olnud rahvale jäetud. Nii erinevatel pooltel sõdimine kui sõjast kõrvalehoidmine kannab endas tervikuna eestlaste jaoks väikese sõja mõõdet suure sõja sees, mille tagajärjed annavad endast küllalt sageli märku avalikkuses taaspuhkevate diskussioonidena.

6.3.2 Saksa võimustruktuurid

NSVL territooriumi valitsemiseks jagati see riigikomissariaatideks, mille eesotsas oli riigikomissar. Esmalt vallutatud aladel moodustati *Ukraina Riigikomissariaat (pealinn Rovno) ning *Ostlandi Riigikomissariaat (Valgevene, Leedu, Läti, Eesti) keskusega Riias, seda juhtis esmalt Hinrich Lohse. Ostland omakorda jagunes neljaks kindralkomissariaadiks, iga riik moodustas eraldi üksuse. (1944. aastal sai Valgevene eraldi riigikomissariaadi staatuse.) Eesti Kindralkomissariiks sai Karl-Siegmund Litzmann.

28. augustil 1941 vallutasid Saksa väed Tallinna. Järgmisel päeval saabus Tallinnasse Hjalmar Mäe, kes asus üle võtma Nõukogude võimu aegseid rahvakomissariaate. Sellega alustas tööd nn Dr. Mäe Büroo, mis asus endises Haridusministeeriumi hoones Tõnismäel. Eesti Omavalitsus (EOV) moodustati 15. septembril 1941, olles algselt allutatud Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja kindral Franz von Roques'le. Aladel kus otsene sõjategevus oli lõppenud, seati reeglina sisse tsiviilvalitsus. 1941. a sügisel ei olnud Franz von Roques huvitatud Eesti ala üleandmisest Saksa tsiviilvalitsuse alla, ta oli küllalt kriitiline Saksa ametliku poliitika suhtes. Idaministeerium ei saanud tekkinud olukorraga leppida ning vastavalt Hitleri korraldusele tuli Eesti territooriumi allutada Saksa tsiviilvalitsusele. **5. detsembril 1941** võttis Eesti Kindralkomissar Litzmann endise Eesti Vabariigi maa-ala juhtimise sõjaväevalitsuselt üle. Eesti jäi aga endiselt armee tegevuspiirkonnaks, mis tähendas pidevaid konflikte ja vastuolusid tagalaüleva kindral F. v. Roquesi ja Ostlandi riigikomissari H. Lohse vahel. Franz von Roques ei olnud nõus kohaliku majanduse väljakurnamisega, mida Ostlandi riigikomissariaat Eestis läbi viis.

Saksa okupatsiooni aega iseloomustab võimukandjate paljusus, pädevuse dubleerimine saksa ja eesti asutuste vahel oli probleemne, oma võimupiire ei tajutud piisavalt selgelt. EOV nõupidamistest tuli alati informeerida ka sõjaväevõime (kes polnud neist tegelikult huvitatud) ja politseivõime SD, kes tavaliselt saatis kohal oma esindaja. Viimase osavõtt sundis koosolekutel kasutama saksa keelt. Kohal oli ka Kindralkomissari esindaja.

Kursuse teemaasetusest lähtuvalt oleks vaja omada teatud ülevaadet tollase **politsei- ja julgeolekusüsteemi** toimimisest. "Ostlandi" riigi- ja Eestimaa Kindralkomissariaadis tegutsesid kaks konkureerivat julgeolekustruktuuri. Nende ülesehitus ja alluvusvahekorrad olid küllalt keerulised.

NSVL vastase sõjakäigu ettevalmistusfaasis loodi 1941. a kevadel Saksamaal nn *Einsatzgruppe*'d (operatiiv- või erigrupid), mis pidid täitma politseilisi ülesandeid vallutatud aladel, s.h teostama ka vaenlastena markeeritud inimkategoriate hävitamist. Need olid poolmilitaarsed motoriseeritud üksused, mis liikusid koos Saksa armee üksustega ja allusid Riigi Julgeoleku Peaametile (RSHA-le). Üksused koosnesid erinevate sõjaväeliste ja politseiliste asutiste, nagu Waffen-SS, Julgeolekupolitsei ja Korrapolitsei liikmetest. Operatiivgrupid jagunesid omakorda operatiivkomandodeks (*Einsatzkommando*) ja erikomandodeks (*Sonderkommando*). Nende ülesandeks oli juba enne sõjakäigu algust kindlaksmääratud objektide (arhiivid, vaenulike organisatsioonide kartoteegid jne) enda valdusse haaramine, samuti vaenulike isikute (juhtivad emigrandid, sabotöörid, terroristid jne) kahjutuks tegemine ning Saksamaale vaenulike püüdluste väljaselgitamine ja nende vastu võitlemine, kui tegu ei olnud just vaenlase relvajõududega.

1941. a juulis sisenes koos Saksa vägedega Eestisse ka *Sonderkommando 1a* ehk operatiivgrupi A erikomando 1a, Martin Sandbergeri juhtimisel. Eestisse sisenedes hoolitseti esmalt poliitiliste vastaste ning juutide arreteerimise eest. *Sonderkommando 1a*

baasil moodustati kohalik Saksa Julgeolekupolitsei organ Eesti Kindralkomissariaadis ehk Julgeolekupolitsei ja SD Eestis (*Sipo*). Selle komandöriks oli esmalt Sandberger, kelle vahetas septembris 1943 välja vahetas Bernhard Baatz.

Üldskeemina jagunes saksa politsei kaheks: 1) üldpolitsei ja 2) eripolitsei. Üldpolitsei omakorda jagunes: a) korra-; b) kaitsepolitsei; c) sandarmeeria. Julgeolekupolitsei koosseisus oli 1) Salajane Riigipolitsei (Gestapo) (poliitilise politsei tähenduses), 2) Kriminaalpolitsei. Eriharuna tegutses Julgeolekuteenistus SD, mis tegeles vastuluure- ja luurega.

Nende kõrval tegutsesid veel eesti politseistruktuurid, seda mitte iseseisvalt vaid saksa võimude ettekirjutuste kohaselt. Eesti üksused korraldati ümber 1942. aastal. Mais loodi Eesti Julgeolekupolitsei (EJP), millele allutati ka Kriminaal- ja Poliitiline politsei. EJP juhiks sai senine Poliitilise Politsei ülem A.-E. Mere, kes allutati vahetult nii EOVI juhile kui Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Komandöriks Eestis. EJP allutamine EOVI juhile Hjalmar Mäele oli tegelikkuses sama formaalne, kui senise Poliitilise Politsei allumine sisedirektor Oskar Angelusele. Ain-Ervin Mere, olles Eesti lennuväemajor, võttis talle määratud Julgeolekupolitsei ülema koha vastu vastumeelselt ja läks esimesel võimalusel rindele sõdima, lahkudes 31. märtsil 1943 Eesti Leegioni andis ta ameti üle Julius Ennokile, kes oli juba enne 1940. aastat töötanud EV politseis.

Julgeolekupolitsei ja SD Komandöriks Eestis allusid: *grupp A (Saksa Julgeolekupolitsei) ja *grupp B (EJP). Grupid jagunesid osakondadeks; osakonnad omakorda referentuurideks. Grupp A (saksa) jagunes 5 osakonnaks: A-I/II Personaliosakond, A-III Eluvaldkonnad, A-IV Poliitiline politsei ja A-V Kriminaalpolitsei. Meie teema kontekstis on olulisemad kolm viimast osakonda.

Osakond A-III sai vastavate eesti osakondadelt aruandeid eri elualade (kultuur, eri rahvused, majandus, õiguse ja valitsemise, sotsiaalküsimused jne) kohta ning tegi nende põhjal omakorda ettekandeid Berliini. See osakond tegeles ka rahvaste ümberasustamise küsimustega (eestirootslaste asustamine Rootsi, ingerisoomlased Eestisse ja Soome, Peipsi-tagused eestlased Eestisse jne) ning rahva meelsuse uurimise ja vastavate ettekannete koostamisega.

Saksa Poliitilise politsei A-IV kompetentsi kuulus igasugune poliitiline vaenutegevus – langevarjurid-bandiidid, kirikud, kirjasõna, juudid, emigrandid (Eestis elavad välismaalased, kes ei olnud riigisakslased; emigrantideks loeti ka NSVLi kodanikud), sõjavangid, elanikkonna reaktsioon kehtivale olukorrale.

Saksa kriminaalpolitsei A-V tegevus pidi piirduma eeskätt eesti kriminaalpolitseile suunavate korralduste andmise ja järelevalvega. Üldiselt oli Saksa kriminaalpolitsei väga väiksearvuline, Tallinnas töötas seal kõigest 4–5 sakslasest ametnikku.

Grupp B (eesti grupp, EJP) jagunes algul 7 osakonnaks, hiljem 4 osakonnaks:

1. B-I (organisatsioon) tegeles organisatsioonilise järelevalvega, sellele osakonnale allusid algul ka piiripolitsei ja koonduslaagrid (töö- ja kasvatustlaagrid);
2. B-II (personal ja väljaõpe) tegeles personali, väljaõppe ja EJP töötajate distsiplinaar- ja karistusasjadega;
3. B-III (valitsemine ja õigus) allusid referentuurid: arveldused ja raha, toitlustamine ja varustamine, relvad, õigus;
4. **B-IV (poliitiline politsei)** osakonna kompetentsi kuulus rahva reaktsiooni jälgimine kehtivale võimu suhtes, opositsiooniline tegevus, kirikute ja ususektide poliitilised taotlused ning tegevus üldisemalt, emigrandid, s.t. isikud, kes ei kuulunud

ei Eesti ega ka NSVL kodakondsusse. Opositsiooni hulka loeti igasugust vastuseisu kehtivale korrale, siia kuulusid nt ka isikud, kes üritasid tekitada kildkondlikku vaenu (põllumehed ja linlased, kodanikkond ja ametkond, sakslased ja eestlased jne). B-IV B referentuur tegeles ka juutidega seotud küsimustega. Osakonnale oli allutatud piiripolitsei, posti- ja telefonikontroll ning alates 1. maist 1943 ka töö- ja kasvatustalaagrid. Poliitiliste vangide määramine töö- ja kasvatustalaagrisse käis ainult läbi B-IV ja A-IV osakonna.

Mõlema A ja B grupi juhiks oli Saksa Julgeolekupolitsei Komandör Eestis. Sellise paralleelalluvusega püüti võimalikult ulatuslikult kaasata kohalikku elanikkonda. Sakslased tegelesid Berliinist tulnud käskude edasiandmise ja eesti grupi kontrolliga. Politseiline täidesaatev tegevus jäi eesti grupi hooleks. Bernhard Baatzi tulekuga Saksa Julgeolekupolitsei Komandöriks septembris 1943 astuti mitmeid samme eesti ja saksa grupi tihedamaks liitmiseks. 1944. a algul loodi keskparaati nn. *Zentralstelled* (keskused), mis oli mõlemal grupil ühised. Veebruaris 1944 loobus EOJ juht Hjalmar Mäe ka oma formaalsest võimust EJP üle.

Andes EJP-le sarnase struktuuri ja ühendades selle Saksa Julgeolekupolitseiga näitas Saksa okupatsioonivõim selgelt, et hoolimata nimest ei olnud tegemist „eesti“ organisatsiooniga, vaid puhtakujuliselt Saksa politseisüsteemi osaga.

6.3.3 Saksa okupatsiooni aegsed repressioonid

Saksa okupatsiooni alguses arreteeriti Eestis tuhandeid inimesi süüdistatuna kommunistlikus tegevuses ja koostöös Nõukogude võimuga. Kohtumõistmiseks nende üle loodi kõikvõimalikke kohtuinstantsse, nt Senno valla välikohus, Veriora Omakaitse välikohus, Tapa Omakaitse Komisjon, Jõhvi linna poliitiliste süütegude uurimise komisjon jne. Ridamisi lasti inimesi maha ilma igasuguse kohtupidamiseta, omakohtu korras. Saksa okupatsioonivõimu kindlustumisel läks kohtupidamine üle Saksa sõjaväevõimudele.

Enamus juurdlusi viis läbi Eesti Julgeolekupolitsei, mis algselt kuni 1942. aastani eksisteeris Poliitilise Politsei ja Kriminaalpolitsei osakondadena politseiprefektuuride juures. Juurdluse läbiviimiseks moodustati 3-liikmelised karistuste projekteerimise komisjonid. Otsused kinnitati osakonna ülemate poolt (esmalta B-IV, siis A-IV), Saksa Julgeolekupolitsei poolt. Hukkamisotsused viisid täide B-IV vahikomandod, Omakaitse palgalised üksused ja SS üksused. Omakaitse oli selleks moodustanud eriuksused (nt Rakvere Omakaitse erikomando jne). Kohtupidamise instantsse oli mitmeid.

Tänaseks on teada u 8000 hukatu andmed. Neist rohkem kui pooled hukati 1941. aastal. Vangistuse ajal, enne kohtuotsuse määramist suri 524 inimest. Hukatute hulgas oli üle 80% mehi. Rahvuste lõikes oli hukatutest 70% eestlasi, 15% venelasi, 12% juute, 3% mustlasi.

Karistusviisideks olid ka erineva pikkusega laagri- või vanglakaristused. Levinumad olid 6 kuud, 1 aasta. 1941-1942 juunini paigutati koonduslaagritesse 5627 inimest. 1941. a loodi poliitiliste vastaste kinnipidamiseks koonduslaagrid, mis juulis 1942 nimetati ümber Töö- ja Kasvatustalaagriteks (TKL). Erinevalt vanglatest allusid need laagrid ka oma sisemise asjaajamise poolest EJPlle. Tallinnas oli kaks TKLi, Tartus üks ja Murrus üks laager. Kõigile nendele allus veel hulgaliselt all-laagreid. Vahialused olid liigitatud 3-astmeliselt (*Stufe*). Kõige kõrgema astmega vangid, s.t. karistusekandjad, kelle süütegu tingis rangema valve, tuli saata Tallinna TKLi, kust nad toimetati edasi Saksamaa laagritesse. Laagriülemal oli õigus teha ettepanekut vangi astme muutmiseks.

Vangide TKLi määramine, laagriliigi määramine, vahialuste ümberpaigutamine, käitumisaruande kontroll, vahialuste nõutamine ülekuulamistele, kokkusaamisloa andmine omastele, vahialuste vabastamine kuulus selle B-IV või B-V referentuuride pädevusse, kes

oli vangi laagrisse määratud. Hukkamiste läbiviimine ja kontrollimine allus osakonnale B-IV.

Kogutud mälestuses on enam mainitud Klooga koonduslaagrit, kohta kus enne laagri sisseseadmist hoiti kriminaalkurjategijaid, kellest osa said hiljem valvuriteks, jäädes ise samal ajal vahialusteks. 1943./44. talvel toodi Kloogale lisaks kohalikele vangidele ka sundevakueeritud Leningradi oblastist, Narva taguseid soomlasi ja ingerlasi. Kloogal hoiti ka nõukogude sõjavange. Evakueeritud elasid sõjapõgenike laagris ja töötasid Klooga koonduslaagris. Koonduslaager oli mõeldud vaid juutidele. Kloogale saadeti tööameti lähetusel tööle ka eestlasi. Nt jäi ka sealne saetööstus jmt töökojad pärast laagri okstraadiga piiramist laagri territooriumile. Kloogat valvas eestlastest formeeritud üksus (287. politseikompanii 3. kompanii), u 110 meest. Kurikuulsaks on selle koha teinud asjaolu, et vahetult enne sakslaste taandumist lasti 19. septembril 1944 seal maha ligi 2000 inimest, enamik laipu põletati tuleriidal, mille ohvrid ise olid kokku kandnud, see oli üks suurimaid Eestis toime pandud veretöid. Võimalike hukkunute seas võisid olla ka u 70 Tallinna vanglast sinna transporditud eesti ja vene rahvusest vangi.

Süüdistuskokkuvõte on 8000 hukatu puhul olemas vaid u pooltel, 4500 isikul ehk 56%. Süüdistused on üldiselt trafaretsed ja pealiskaudsed. Mitmeid isikuid on süüdistatud erinevates asjades, mistõttu võivad nad olla erinevalt kategoriseeritud.

1. Esiteks süüdistused kommunistlikus tegevuses, milleks oli a) kommunistlik propaganda, vaenlase abistamine, Nõukogude korra pooldamine, selle ülistamine jne; b) osalemine Nõukogude asutuste töös (täitevkomitee liige) või kuulumine parteisse, komsomoli; c) kuulumine hävituspataljoni, Rahva Omakaitse, julgeolekusse, miilitsasse, osaleja haarangutel, küüditamisel, võitlemine saksa vägede, Omakaitse vastu. Need süüdistused esinevad kas eraldi või koos väga erinevates variatsioonides. Süüdistuskokkuvõtted on parimaks allikaks, selgitamaks välja põhjuseid kuidas satuti hävituspataljoni. Omaette rühma moodustasid nõ harjumuskurjategijad, korduvalt karistatud, keda karistati eriti karmilt.

Hukatute hulgas oli üksjagu süütult hukkunuid inimesi. Nt oli nende seas vallavanemaid, ametnikke, kes olid vastu tahtmist Nõukogude ajal ameteid täitma pandud. 1941-44 hukati neljas maakonnas (Harju, Järva, Viljandi, Võru) 93 täitevkomitee liiget. Hinnanguliselt jäi u 10% vallavanematest saksa võimude poolt puutumata, elades edasi oma kodukohas.

Või nt Tänaassilma vallasekretäri abi Bruno Kulgmaa juhtum. Nõukogude ajal astus ta parteisse ning temast sai Viljandi kompartei kaadriosakonna, hiljem partei kabineti juhataja. 1941. a sügisel arretereeriti ta Tänaassilma vallas SD Tartu ametnike poolt ning viidi Tartu vanglasse. Tema küsimuses kuulati üle ka endised seltsikaaslased Eesti Üliõpilaste Seltsist, sh tol hetkel Viljandi maavanemaks olnud Mihkel Hansen, kes 1944. a viidi üle Võru maavanemaks. Hansen andis Kulgmaa osas järgmise selgituse: *nõukogude korra ajal avanes Kulgmaal võimalus astuda parteisse, kuid mitte ideelise kommunistina, vaid selleks, et olla abiks endistele eestimeelsetele tegelastele*. Teine Kulgmaa seltsikaaslane Arnold Krimm, kes oli samal ajal Poliitilise politsei assistent väitis samuti, et *Kulgmaa oli astunud EK(b)P-sse eesmärgiga töötada kommunistide vastu spionaaži ja sabotaažiga*. Näiteks osales B. Kulgmaa nõukogude ajal Viljandis *kommunismivastasel eesmärgil tegutsenud grupis*. Kaitsvatest tunnistustest hoolimata eksekuteeriti Kulgmaa 22. aprillil 1942. Tunnistusi andud A. Krimm põgenes 1944. a Rootsi, M. Hansen Saksa- maale, 1948. a siirdus ta sealt edasi Kanadasse.

2. Teise suurema grupi moodustavad Eesti juudid ja mustlased. Eestis elas enne sõda u 4500 juuti, neist pooled Tallinnas ja Nõmmel, suuremad rühmad elasid veel Tartus (u 1000), Valgas ja Pärnus (u 250). Jõukamad juudid küüditati 1941. a juunis Nõukogude võimu poolt, u 400 inimest (10% kogukonnast). Teisalt asusid paljud juudid tööle

Nõukogude organitesse, mis lihtsustas hilisemat vaenuõhutamist nende vastu. 1940-41 tuli palju juute Eestisse juurde NSV Liidust. Enamik juute asus koos Punaarmee ja Nõukogude tagalasse. Eestisse jäi u tuhat juuti (kes ei olnud võimelised põgenema või kes arvasid, et saksa terror ei saa nõukogude omast hullem olla, võttes arvesse hiljutist küüditamise kogemust). Natsid samastasid juute kommunistidega, häälestades sel viisil rahvast juudi-vaenulikkusele, juudid kui bolševikud. Üleskihutuse eesmärgiks oli, et eestlased hakkaksid omaalgatuse korras üles andma (juudidipogrommid) juutidest kaaskodanikke.

Hukkunud isikute nimekirjas on 931 juuti (486 meest, 453 naist). Süüdistuskokkuvõte on olemas 410 juhul, neist 354 korral markeerib süüdistust vaid märke *juut*. 45 juhul on süüdistatud isikuid ka muus nagu hävituspataljoni liige, kommunist, aktivist, miilits jne. 10 korral pole rahvast üldse mainitud. 1. juulil 1942 raporteeriti Berliini, et Eesti on juudivaba (*judenfrei*). See loosung on Eestile tänini omamoodi „külge jäänud“ ning vastavaid suhtumisi kujundanud. Seda propageeris osavalt ka Nõukogude ajalookirjutus. Praeguseks on teada, et Saksa okupatsiooni suutis Eestis üle elada u 10 juudi rahvusest Eesti kodanikku.

vt: http://eja.pri.ee/holocaust_es.html

http://eja.pri.ee/stories_es.html

Rahvusliku kuuluvuse alusel kuulusid füüsilisele hävitamisele ka mustlased. Harku koonduslaagris hukati 243 mustlast.

Eraldi kategooria moodustavad veel mujalt Eestisse transporditud juudid, nende jaoks rajati 20 laagrit. Eestis mõrvati u 10000 Euroopast toodud juuti.

3. Kolmanda suurema rühma Eestis hukatutest moodustasid **Nõukogude sõjavangid**, u 15000, kellest enamus suri nälja, haiguste, kurnatuse tagajärjel.

Natsi-Saksamaal jagati sõjavangid hierarhiasse, mis sõja jooksul pidevalt muutus. Sõjavangide hierarhia tipus olid inglased ja ameeriklased, järgnesid Lääne-Euroopa riikide ja Norra sõjavangid, siis Lõuna-Euroopast pärit vangid ning enne "Barbarossa" plaani käivitumist olid kõige madalamal astmel Poola sõjavangid. Pärast "Barbarossa" plaani teostumist asusid hierarhia alumisele astmele poolakate kõrvale Nõukogude sõjavangid. Slaavlased olid rassiteooria kohaselt väärtusetud. Nõukogude sõjavangid moodustasid poliitiliselt ja rahvuslikult väga kireva seltskonna, nende osas viidi läbi sisemine selekteerimine, nõ "kahesuunaline sõelumine": 1) rahvusliku kuuluvuse alusel; 2) vastavalt poliitilisele meelestatusele. Rahvusliku kuuluvuse alusel eraldati ülejäänuid järgmised rahvused: sakslased, ukrainlased, valgevenelased, poolakad, leedulased, lätlased, eestlased, rumeenlased, soomlased, grusiinid. Neist väljavalituist tuli kiirendatult korras vabastada ja oma kodumaale saata kõik v.a poolakad ja grusiinid. Kui mõned isikud nende rahvuste hulgast olid oma vaadete, meelsuse tõttu Saksa riigile hädaohtlikud, siis nende vabastamine tuli ennetavalt välistada.

Peale rahvuse oli sõjavangide selekteerimise aluseks ka nende isikute poliitiline meelsus. Selle alusel jagati vangid alul kahte, hiljem kolme kategooriasse:

- 1) poliitiliselt ebasoovitavad või "poliitiliselt talumatud elemendid";
- 2) poliitiliselt ohutud;
- 3) poliitiliselt usaldusväärsed (sobilikud vallutatud piirkondade ülesehitamiseks).

"Poliitiliselt talumatud elemendid" anti üle erikomandodele või erigruppidele ja nad hukati. "Poliitiliselt talumatuteks" tunnistati enamasti kõik Punaarmee komissarid.

Sõjavangide klassifitseerimine muutus ja täienes sõja jooksul vastavalt rinde vajadusele. 1942. a aprillist tuli Punaarmeest vabatahtlikult ületulnud sõjavange nende majutamisel, varustuse andmisel, tööle määramisel kohelda teistega võrreldes eelistatult. Kõigile vabatahtlikult ületulnud sõjavangidele, k.a ohvitseridele anti välja eritunnistus, millele oli märgitud, et selle omanik on ülejooksik ja teda tuleb kohelda selleks antud erikorralduste kohaselt. Seda tunnistust ei tohtinud temalt ära võtta ükski ametiisik ega asutus.

Eestis võis vangi langeda u 47000 punaväelast, Eesti saartel langes vangi üle 16000. Eestis asus viis suuremat keskust, kuhu sõjavangid olid koondatud. Need olid Valga, Viljandi, Tapa, Narva ja Virumaa põlevkivitööstuse piirkond keskusega Kiviõlis. Laagrite nimetused ja alluvus võis aja jooksul muutuda. Eksisteeris veel ridamisi välilaagreid, töölaagreid, ajutisi töökomandosid ettevõtete ja organisatsioonide juures, millel ei olnud numbrit ega juhtkonda; seal töötanud sõjavange valvas enamasti tööandja poolt palgatud valvemeeskond. Sisuliselt ei olnud nende näol tegemist vangilaagriga.

Arvud vangilaagrites hukkunute sõjavangide osas on vastukäivad, allikad lünklikud, mistõttu on loobutud nende arvudega spekulatsioonidest. Enamlevinud sõjavangide hukkamise põhjuseks olid nälg, haigused. Arvestada tuleb sedagi, et Nõukogude sõdurid kannatasid juba eelnevalt alatoitumuse käes. Vangide näljasurmast pääsemisel oli oma osa ka iga sõjaväelise ülema isikul. On teateid selle kohta, et Saksa sõjaväelased lasid kohalikel elanikel sõjavangidele sööki ja riideid tuua, kuigi see oli eeskirjade järgi rangelt keelatud. Kindral F. v. Roques lasi 1942. a veebruaris oma piirkonna laagrite 1800 haavade või haiguse tõttu töövõime kaotanud vangid ümber paigutada tsiviilisikute juurde, kuigi rahvas ei olnud sellest eriti vaimustunud. Suurele osale neist vangidest tähendas see näljasurmast pääsemist. Sõjavangide elu säästmisel Eestis etendas suurt rolli nende kiire suunamine taludesse ja muudele töödele, kus tööandja oli otseselt huvitatud vangide tööjõu säilimisest ja taastamisest. Viljandi laagrist oli nt juba 1941. a oktoobriks maakonda põllutöödele suunatud üle 2000 sõjavangi. Eestis asunud sõjavangide peamiseks hukkamise põhjuseks võib pidada eelkõige nakkus- ja muid haigusi, mida mõjutasid seda soodustavad tegurid nagu pidev alatoitus, viletsad majutus- ja sanitaarolud, mis muutis vangid haigustele väga vastuvõtlikuks. Kindlad andmed on kahe vangilaagreid tabanud epideemia kohta 1941/42 talvel ning 1943. a aprillis-mais.

Taludes töötavate sõjavangide kohta olid kehtestatud erinevad eeskirjad. Konkreetse kokkuleppe sõlmimine vangide tööle saatmiseks toimus vahetult iga laagri komandandiga, kelle ees olid vastutavad ka tööandjad, samuti tuli laagrile iga vangi eest maksta väikest rahalist tasu. Talupidaja kui tööandja jaoks oli oluline, et ta ei pidanud sõjavangi töö eest kellelegi maksma, vaid pidi tagama ainult vangi ülalpidamise. Lisaks põllumajandusele rakendati sõjavange erinevates kohtades: metsatöödel, postiasutustes, tööstusettevõtetes, ehitustel, turbatööstuses, teetöödel jm.

Valdava osa Eesti taludes töötanud sõjavangidest moodustasid **ukrainlased**. 1941. a hakati neid rahvuse alusel vanglatest vabastama ja põllumajandusse tööle suunama. Iga vabastatud sõjavangile väljastati vabastamistunnistus ning nad olid allutatud politsei kontrollile. Pärast laagrist vabastamist, ei erinenud ukrainlaste tegelik seisund väga oluliselt põllutöödele suunatud vangide omast. Nende olukord hakkas paranema 1942. a kevadel, mil nad võisid hakata oma töökohta vahetama. See muutus ei olnud kohalikele piirkonnakomissaridele, omavalitsustele ja talupidajatele sugugi meelepärane. Politseilisse asjaajamisse ilmus „vabastatud ukrainlaste“ asemele uus nimetus „ukraina rahvusest põllutöölised“. Peagi hakkasid sagenema ukrainlaste kaebused eestlastest tööandjate aadressil, mis tekitas omavahelisi pingeid.

Saksa administratsiooni eesmärk oli tagada oma vägede varustamine toiduainetega, mis tingis ka teatud toetuse kohaliku põllumajandusliku tootmise jätkumiseks, kuid selle kõrval ei saanud nad mööda vaadata kaugematest poliitilistest eesmärkidest. Kõigepealt tuli rahustada hetkeolukorda vallutatud Ukrainas, näidates et nende sõdurid on vangist vabastatud ja neile on tagatud kõik õigused, andes neile võimaluse ka sõjaväe abiteenistusse astuda. Kojusaamist takistasid vaid "transpordiraskused", mis pidid plaanide järgi kestma ilmselt sõjategevuse lõpuni idas. Selleks ajaks pidid siin töötanud ukrainlased omandama saksasõbraliku hoiaku, et neid oleks olnud võimalik kasutada *Reich*'i teenistuses.

Suhted sõjavangide, põllutöölistega olid eesti taludes varieeruvad. Kuid fakt on seegi, et nii mõnigi vang andis hilisemal Nõukogude ajal tunnistusi pererahva kasuks, selgitades et tänu pererahvale õnnestus neil Saksa okupatsiooni ajal ellu jääda. Selliseid toetavaid kirju võib leida kulakuks ja rahvavaenlasteks tunnistatute isiklikest toimikutest.

4. Neljandana süüdistatavate grupi moodustavad **rahvuslased, anglofiilid, sõjavastased, sundnorme mittetäitev talurahvas** jt. Nagu bolševikud nii ei hinnanud Eesti rahvuslikku eliiti ka natsionaalsotsialistid. Kolm aastat kestnud Saksa okupatsioon erines paljuski Nõukogude valitsemissüsteemist, kuid ühes küsimuses olid mõlemad võimud ühisel arvamusel – Eestil polnud õigust olla sõltumatu riik. Kõik tähtsamad eluvaldkonnad allutati otseselt saksa võimudele või nende usaldusmeestele. Reaktsioonina eestlaste rahvuslikele mõtteavaldustele tugevnes natsliku režiimi propaganda.

Mida kindlamaks muutus arusaam, et kokkulepete otsimine sakslastega ei anna reaalseid tulemusi, seda enam tekkis Eestisse illegaalseid rahvuslikke grupe, keda ühendas soov saada tagasi kaotatud omariiklus. Uues olukorras aktiveerusid ka endised alles jäänud riigitegelased. Poliitiline tsentrum koondus prof Jüri Uluots, viimase EV peaministri ümber, kelle president Päts oli ametisse määranud. Eestisse jäänud kõrgemate riigijuhtide kogu, kuhu kuulusid EV endiste erakondade esindajad, seadis oma eesmärgiks võitluse Eesti taasiseseisvumise eest. Välisriikidesse jäänud EV saadikud püüdsid samuti ära kasutada soodsaid juhuseid, et esineda Eesti rahva nimel.

Toetust rahvusvahelisel areenil loodeti saavutada mitmekülgse informatsiooni levitamisega Eesti majandusliku ja poliitilise olukorra kohta. Nn anglofiilid pidasid kõige efektiivsemaks meetodiks sidemete loomist Inglismaa ja Rootsi valitsuse esindajatega. Teine rühmitus pani suuremaid lootusi endistele EV saadikutele Rootsis ja Soomes. EV taastamine loodeti saavutada diplomaatilisel teel. Rahvuslaste peamiseks tegevusalaks Eestis kujunes peamiselt passiivse vastupanu organiseerimine okupatsioonivõimudele, iseseisvuse ideede levitamine lendlehtede abil ja emigratsioonis tegutsejatele vajaliku informatsiooni saatmine.

Igasugune poliitiline tegevus, koosolekute pidamine oli keelatud. Eesti iseseisvustootlusi käsitleti saksa võimude poolt kui reetmist. Sellest hoolimata loodi erinevaid rahvuslikke jõude koordineeriv keskus – Rahvuskomitee. Kuid veel enne kui Rahvuskomitee tegutsema suutis hakata, algasid 19. aprillil 1944 massilised arreteerimised Saksa SD poolt. Arreteerimislaine, mis haaras kuni 400 inimest, kestis maikuuni. Ametlikult süüdistati arreteeritud spionaažis liitlaste kasuks, sel moel ka venelaste abistamises. Paljud vahistatutest võeti vahi alla ilma süüdistusaluseta. Enamus neist vabanes suvelsügisel. Kohtu alla pidi antama 15 kinnivõetud, kuid selleni ei jõutud, neist 7 isikut saadeti edasi Stutthofi kontsentratsioonilaagrisse.

Konkreetsemaid andmeid u 2250 Stutthofi koonduslaagrisse saadetud Eesti elaniku kohta vt: <https://www.rarhiiv.ee/rahvuskaaslased/>

Enamus Rahvuskomitee tegevusplaanidest halvati võimude vahelesegamise tõttu. Hirm Eesti iseseisvuse ees kahjustas omakorda rinde huvisid. Kuigi autonoomia andmine Eestile oli Saksa poliitilistes ringkondades kõne alla, usuti Berliinis, et iseseisvust kasutatakse ära kontaktiloomiseks anglo-ameerika riikidega. Iseseisvate rahvuslike väeüksuste eksisteerimine oli võimudele vastumeelne. Soomest saabunud eesti sõjameestele ei antud võimalust toetada pürgimusi EV taastamiseks, nad suunati koheselt rindele. Samamoodi ei lubatud Viljandi ja Pärnu Omakaitset koguneda Tartusse, et sel moel jõude koondada. Saksa julgeolekupolitsei jälgis rahvuslike tegelaste samme tähelepanelikult kuni Eestis viibimise lõpuni.

Mõlema okupatsioonirežiimi ajal olid eestlased olukorras, kus nende iseseisvuspüüded suruti maha. Ja oli üsna seaduspärane, et need rahvuslike gruppide liikmed, kes pidid saksa okupatsiooni ajal tegutsema illegaalselt, said karistuse "isamaa reetmise" eest kätte ka Nõukogude võimudelt. Eestisse jäänud Rahvuskomitee liikmed arreteeriti NSVL julgeolekuorganite poolt 1944 sügis-talvel. Kolmele juhtfiguurile määrati surmanuhtlus, teistele kuni 10 aastat sunnitööd Siberi laagrites.

Saksa võimudes ei tulnud pettuda vaid rahvuslastel, suhtumine halvenes üldiselt kogu elanikkonna seas. Talunikud pidasid põllumajandussaaduste norme kurnavateks, nende eest makstavat hinda liiga madalaks. Sõjaoludes polnudki raha eest võimalik eriti midagi osta. Linnades kehtisid ostuload. Kuna sakslastele olid ette nähtud suuremad normid, tekitas see rahvuslikku ebavõrdsust, mis kallutas vastumeelsusele Saksa võimude suhtes. Ajaga asuti üha valvsamalt jälgima elanike poliitilist meelsust, inimesi hakati karistama ka tühisemate väljaütlemiste eest saksa korra aadressil.

6.3.4 Eestlased Saksa armees

Üldise meelsuse halvenemine andis end esmalt laiemalt tunda sõjaväeteenistusse astujate arvu vähenemises. Eesti metsavendade üksused saadeti pärast Eesti hõivamist laiali, enamik neist ühines vabatahtliku relvastatud ühendusega **Omakaitse**. Omakaitse ülesanneteks oli:

1. puhastada Eesti territoorium punaarmeerlastest ja nõukogude luurajatest;
2. pidada kinni nõukogude aktiviste;
3. valvata endist riigipiiri;
4. korraldada vahiteenistust teedel, sildadel, ettevõtetes, sõjalistel objektidel.

Omakaitse organiseeriti Kaitseliidu eeskujul maakondlike malevatena ja allutati Omavalitsuse kaudu Saksa sõjaväe- ja politseivõimudele. 1. jaanuaril 1942 kuulus Omakaitse 44000 isikut, kuid see arv hakkas järjest kahanema. Siinkohal tuleb arvestada sedagi, et Omakaitse meestel tuli osaleda kaaskodanike kinnivõtmisel, mahalaskmisel.

Sõja alguses ei lubanud Saksa kõrgem juhtkond okupeeritud aladel kohalike elanike üksuste formeerimist kuna kardeti, et kohalike aktiivsesse võitlusse kaasamine võiks anda neile põhjust iseseisvuse taastamise nõudmiseks. Rinde edasiliikumise aeglustumine, suured kaotused sundisid Saksa juhtkonda oma seisukohti muutma ning lubasid kohalikest elanikest koosnevate kaitsepataljonide moodustamist.

Augustis 1941 loodi eesti vabatahtlikest julgestusgruppid (*Sicherungsgruppe*), hiljem tuntud **idapataljonide** nime all. Organiseeriti kuus rindepataljoni, üks tagavarapataljon, kust käis läbi u 5500 vabatahtlikku. Algul kasutati neid valve- ja julgestusteenistuses armeel lähitaval, 1941/42. a talvest alates lahingutes Leningradi ja Novgorodi ruumis.

Samal ajal hakati moodustama kaitsemeeskondi (*Schutzmannschaft*), mis arenesid **politseipataljonideks** ja olid kohalike saksa politseijuhtide alluvuses. Peamiselt kasutati neid vahiteenistuses ja partisanide-vastases võitluses. Hiljem rakendati ka rindevõitlustes. Eesti politseipataljonid koguarv tõusis kuni 20-ni.

Ida- ja politseipataljonidesse astus u 10000 meest. Peamiseks ajendiks oli kätte maksta Nõukogude aja kannatuste eest. Hiljem hakkas vabatahtlike arv kahanema ja kasutusele võeti poolsunduslikud värbamised. Oma osa suhtumise muutumisel oli eestlaste ja sakslaste ebavõrdses kohtlemises (relvastamisel, varustamisel, autasude jagamisel). Keelduti eesti üksuste ühendamisest, neid kasutati laialipillutatuna saksa väeosade vahel.

28. augustil 1942 kuulutati lõpuks välja värbamine **Eesti Leegioni**, mis oli Waffen-SS (Relva-SS) alluvuses. Leegioni väljaõpe toimus Poolas (Heidelaagris). Sel ajal olid olemas juba flaamide, hollandlaste, norralaste, soomlaste, lätlaste vabatahtlikud Relva-SS üksused. Paljud julgestusgruppides ja kaitsepataljonides teeninud mehed olid ammu oodanud võimalust teenida rahvusväeosades. Ent uute vabatahtlike meeste värbamine ei andnud enam loodetud tulemusi. Vabatahtlike arv hakkas eriti vähenema pärast kaotust Stalingradi all ja pärast seda kui sai selgeks, et sakslased ei ole huvitatud Eesti iseseisvuse taastamisest. Kardeti et mehed saadetakse sõdima kaugele Eestist. Vabatahtlikest moodustatud pataljon "Narva" saadeti 1943 tõrjelahingutesse Ižjumi linna juures, mis kandis seal raskeid kaotusi. See kõik ei aidanud kaasa Eesti rahvuslike eesmärkide teostamisele.

Nüüd lasti käiku **sundvärbamised**. Eestis viidi läbi neli suuremat mobilisatsiooni. 1943. a veebruaris kutsuti teenistusse aastakäikude 1919-1924 mehed, sellega saadi Eesti Leegioni 5000 meest. Järgmist mobilisatsiooni oktoobris 1943, mil teenistusse kutsuti 1925. a sündinud mehed (10. detsembril laiendati käsku seni mobiliseerimata 1924. a meestele), iseloomustas massiline mobilisatsioonist kõrvalehoidmine. Eesti Leegioni saadi 3300 meest, 400 täienduseks ida- ja politseipataljonidesse. Suur osa kutsealustest **põgenes Soome**, kus nende baasil moodustati Soome armee 200. jalaväerügement. 1943. a algusest 1944. a veebruarini siirdus Eestist Soome 4000 põgenikku, neist veidi üle 400 sõitis edasi Rootsi. Enamik pagulasi olid mehed, pooled neist vanuses alla 24 aasta.

Vt: [Estonians in Finnish Army 1939-44](#). [Suomen-pojat](#). [Soomepoisid](#)

Kõige suurem mobilisatsioon toimus jaanuaris 1944 (aastakäigud 1904-1923, kellel oli enne 21. juunit 1940 EV kodakondsus). Seda mobilisatsiooni toetas oma raadiokõnes EV õigusjärgne peaminister presidendi ülesannetes Jüri Uluots. Veebruaris tuli kokku 32000 meest. Viimane mobilisatsioon viidi läbi 2. augustil 1944, siis kutsuti 1927. a sündinud poisid lennuväe abiteenistusse. Läbi viidi ka viies mobilisatsioon 1945. aastal Saksamaale evakueeritud eestlaste seas, kuid see ebaõnnestus täielikult.

1907. a Haagi konventsioon keelab okupeeritud riigi kodanike mobiliseerimise, sakslased püüdsid jätta muljet, et tegu on vabatahtlikega. Rahva hulgas levima kõnekäänd: *vabatahtlikult vastu tahtmist*. Mobiliseeritutele anti võimalus valida – kas minna Leegioni, sõjaväe abiteenistusse, Saksamaale tööteenistusse.

Toimuvaga kaasnevalt lisandus arreteeritute sekka uus kategooria (5), kelleks olid **mobilisatsioonist kõrvalehoidjad, saksa väest deserteerunud**. 27. oktoobril 1943 asutati Sõjaerikohus, mis hakkas läbi vaatama mobilisatsioonist kõrvalehoidnute asju. 1944. a augustist kuulusid Sõjaerikohtu alla ka **mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid abistanud tsiviilisikud**. Erikohtu poolt surmamõistetute arv pole teada, andmeid on u poolesaja isiku kohta.

1944. aastal jõudis **otsene sõjategevus taas Eestisse**. Veebruarist juulini kestsid võitlused Narva pärast. Narva ja Sinimägede ümbrus on üks ohvriterohkemaid lahingupaiku Eestis. Punaarmee kaotusi hinnatakse 100000 surnust ja haavatust kuni 200000-ni. Väiksed polnud ka Saksa poole kaotused, ulatudes mitmekümne tuhandeni (H. Walteri hinnangul u 40000). Eesti üksused moodustasid Sinimägede kaitsjate seas vähemiku. Narva vallutamine pidi Nõukogude juhtkonna arvestuste kohaselt sõjast välja lülitama Soome. Kuna rünnakud Sinimägedes ei andnud tulemusi, kandis Punaarmee rünnakuraskuse üle Lõuna-Eestisse. Eesti rahvale jäi neist võitlustest teadmine, et Eestit ei loovutatud vastupanuta, selle eest suudeti võidelda ja võita. Lihtsad eesti sõdurid lootsid seal sõja lõpuni vastu panna. Narva all võitles u 15000 eesti meest.

Saksa okupatsiooni ajal ei põgenenud Soome üksnes sundmobilisatsioonist kõrvalehoidjad vaid ka need, kes tahtsid võidelda NSVL vastu, aga seda mitte saksa mundris. Soomepoiste ideeliseks juhiks sai kapten Karl Talpak. Soomes moodustati 1944. a eestlastest Jalaväerügement 200. Soome vägedes teenis u 3500 eestlast, eestlasi teenis ka mereväes. Suurem osa soomepoistest tuli tagasi Eestisse 1944. a augustis. Soome armeest tuli Eesti kaitselahingutesse 1752 eesti vabatahtlikku-soomepoissi rügemendist IR-200. Raamat "Vabaduse eest. Soomepoiste lühielulood" (1997) annab täpsemaid teateid 3333 mehe kohta.

Pärast Eestist taandumist formeeriti esialgselt Eesti Leegionina formeeritud üksus Neuhammeri õppelaagris ümber ja moodustati **20. Eesti SS-diviis**. Diviisiga liideti ka Saksamaale jõudnud piirikaitserügementide ja politseipataljonide mehed. Kokku u 15000 meest, sealhulgas u 1000 ohvitseri. Väidetakse, et Sileesia rindel võis hukkuda 2000, "**Tšehhi põrgus**" 500 meest. Saksa armee kapituleerudes sai Eesti diviis 7. mail käsu rinne maha jätta. Sooviti taganeda üle Praha Pilseni suunas, et end ameeriklastele vanggi anda. Samal ajal oli tšehhid oma vabariigi välja kuulutanud ja võtsid võimu üle, sakslastelt nõuti relvade äraandmist. Eesti üksustes levis kuuldsus, et diviisi juhtkond on tšehhidega kokkuleppe saavutanud Tšehhist läbiminekuks ameeriklaste juurde tingimisel, kui nad oma relvad tšehhidele loovutavad. Nii tehtigi ja 9. maiks oldi relvadeta. Siis hakkasid tšehhid mehi vangistama, sealjuures ei tehtud rahvusel mingit vahet, kas tegu oli sakslasega või mitte. Saksa mundreid kandvad eestlased sattusid seeläbi tšehhide poolt väljaelatava viha märklauaks. "Tšehhi põrgus" mõrvati sadu eestlasi. Suurem osa Eesti Diviisi meestest (u 6000 meest) anti üle Punaarmeele, ameeriklasteni jõudsid vähesed, vaid need kes olid jagunenud väiksematesse salkadesse ning liikusid mööda metsi ja kõrvalisi teid.

Saksa relvajõududes võidelnud Eesti kodanike arvu ei ole täpselt teada, hinnanguliselt on neid u 60000. Umbes 10000 langes või suri haavadesse, oletatud on ka kuni 20000 mehe langemist (Toe Nõmme hinnang). Punaarmee kätte langes vanggi erinevail andmeil 6000–12000, u 3000-4000 langes vanggi 1944. a sügislahingutes Eestis. Vangilaagrites hukkus neist u 1200-1500 meest.

6.3.5 Eestlased Punaarmees

Eesti meeste mobiliseerimine Punaarmeesse algas 2. juulil 1941. Sundmobilisatsioone viidi etapiviisiliselt läbi kuni 24. augustini Põhja-Eestis ja saartel. Kokku võeti Punaarmeesse ja viidi Eestist ära u 33000 kuni 35000 meest. Enamus mehi ei kiirustanud võimude korraldusi täitma vaid eelistas kõrvale hoida, paljud põgenesid mobilisatsioonipunktidest, rongidelt, osa pääses ka vigastada saanud transpordilaevadelt.

Lisaks sundmobiliseeritutele viidi Venemaale ka Punaarmee 22. territoriaalkorpuse 5573 meest. Paljud EV tegevteenistuses olnud ohvitserid olid selleks ajaks maha lastud või saadetud Venemaale vangilaagrisse. Augustis 1941 hakati Punaarmee koosseisus olnud eestlasi kui isikud, kes "ei väärinud usaldust" rahvuslikel, sotsiaalsetel jm põhjustel saatma rindelt tagalasse, NKVD-le alluvatesse tööpataljonidesse. Enne seda oli juulis

Porhovi lähistel sakslaste poole üle läinud u 4500 eestlast. 22. Laskurkorpuses oli selle likvideerimisel septembris 1941 alles u 500 endist Eesti sõjaväelast.

Vastavalt Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülema korraldusele 28. septembril 1941 kuulusid 1939-40 NSVL poolt okupeeritud alade kodanikud tegevarmeest kõrvaldamisele. NSVL kaitserahvakomissari asetäitja korraldusega kuulusid Punaarmee tegevvägedest tööpataljonidesse arvatud eestlased NKVD GULAG-i süsteemi. Esimesel sõjatalvel hukkus neist u 8000.

Osa tööpataljonidesse suunatud nagu varasemate aastakäikude mehed (sünniaastaga 1896–1906) ning "ustavam element" (hävituspataljonide liikmed, miilitsatöötajad jt) paigutati ümber kolhoosidesse või ettevõtetesse. Väide, et tööpataljonides suri u 12000 meest, pole arhiivimaterjalidega kinnitamist leidnud. Tööpataljonide viletsusest võis päästa vaid rindele saatmine. 1942. aastal tööpataljonides surnud meeste (1253 isikut) nimed leiab kogumikust "Eestlased tööpataljonides 1941-1942" (koostaja U. Usai). Sellesse on lisatud ka Kamõshlovi, Obuhovi kalmistutele maetud eestlaste nimekiri ning eraldi nende 30 Tartumaalt Punaarmeesse mobiliseeritu andmed, kes surid aastail 1941-42.

Tööpataljonides valitsevast näljast, haigustest, kurnavast tööst, mis tappis tuhandeid, nähti väljapääsu rindele saatmises. Enne üksustesse kaasamist tuli eestlastest sõjaväekohuslastel läbida vastav komisjon, mis tegi otsuse rindele saatmise sobivuse kohta. Sellest väljaarvatute hulka arvati Kaitseliitu ja Isamaaliitu kuulunud, suuremate ettevõtete ja maatükkide omanikud ning "poliitiliselt ebakindlad" isikud. Nende edasine teekond viis enamasti sunnitöö- või vangilaagrisse.

Ühe osa rindele saadetud meeste teest lõppes **Velikije Luki** all (9.12.1942 - 26.01.1943). Seal hukkus u 2000 eesti sõdurit. Seal langenud, haavadesse surnud ja teadmata kadunud 8. Eesti Laskurkorpuse sõjameeste nimekiri (6474 nime, s.h alla 2400 Eestis sündinu) on avaldatud V. Boikovi koostatud raamatus "Velikije Luki in memoriam". Teadmata kadunute hulka on arvatud ka vangilangenud ja sakslaste poole üleläänud isikud, keda Toe Nõmme hinnanguil oli 1800 meest. Langenuteks on loetud needki, kes sõjatribunali otsusega enda tahtliku haavamise või vaenulike juttude levitamise eest maha lasti. Nimekiri tugineb EKP Keskkomitee ja 8. Eesti laskurkorpuse ning 7. ja 249. Eesti laskurdiviisi poliitosakondade materjalidel.

Mitmed end Velikije-Lukis sakslastele vangi andnud mehed teenisid hiljem Saksa relvajõududes. Pärast Velikije-Lukit viidi korpus uueks formeerimiseks ja väljaõppeks tagalasse. Rindele jõuti taas 1944. a suvel Eestis.

Laskurkorpusest läbikäinute üldarvuks on pakutud 70000 meest. Eestlaste kogukaotusi Punaarmee koosseisus on hinnatud erinevalt, 10 tuhandest 20 tuhande meheni.

1941. a suvel, rinde lähenedes, **evakueeriti Eestist Nõukogude tagalasse** ettevõtteid koos töötajatega ja tuhandeid tsiviilisikuid. Ka evakueeritute hulgast hakati mehi Punaarmeesse mobiliseerima. Enamik sõja eel NSV Liidust saabunud, kelle kohta täpsemad arvandmed puuduvad, ruttas Eestist lahkuma. Evakueeritud tsiviilelanikke oli umbes 25000, neist 20% hukkus kas teel või tagalal. Segadused Nõukogude tagalasse saadetute ja vabatahtlikult läinute ning pärast sõda naasnute kontingendi ümber on tänini lõplikult lahendamata.

1944. a septembri algul jõudsid Saksa väes võitlevate eesti sõjameesteni teated, et Punaarmee on Emajõe vastaskaldal rindele toonud 8. Eesti Laskurkorpuse. Võib arvata, et mõlemal pool rinnet seisvate eestlaste seas valitsesid vastakad tunded. Võidukate vabastajatena kodumaale saabumisest oli asi kaugel, kodumaale naasmise meeleolutus oli segamini kibedustundega.

Veel enne kui kogu Eesti ala oli Punaarmee poolt vallutatud, kuulutati 28. augustil välja sundmobilisatsioon Punaarmeesse. Sõtta taheti viia veel need viimased terved mehed, kes vähegi nõuetele vastasid. Punaarmeesse mobiliseeritud koondati Eesti Laskurkorpussse, mis Kuramaa veristesse lahingutesse suunati ja kuhu paljud mobiliseeritud oma elu jätsid. 10% 2500-st mobiliseeritud mehest langes lahingutes. Sundmobilisatsioon Punaarmeesse sundis omakorda paljusid mehi taas metsadest varju otsima. Pole teada kui palju oli sõjajärgsel perioodil arreteeritute hulgas nõukogude sundmobilisatsiooni eest kõrvalehoidjaid.

6.3.6 Elulood: Saksa okupatsioon 1941 - 1944

Perioodi 1941-44 osas räägime kolmest isikute grupist, need on: arreteeritud; saksa armeesse mobiliseeritud ja soomepoisid; ning Punaarmeesse mobiliseeritud mehed. Iga grupi liikmed loevad läbi nende grupile mõeldud elulood ja vastavad ülesandes nr 3 neile esitatud küsimustele!

Grupp A: Arreteeritud – loe läbi [Evgenia](#), [Ilme](#), [Dagmari](#) lood ning vasta küsimustele.

Grupp B: Saksa armee ridades võidelnud ja „soomepoisid“ – loe läbi 1924-25. aastal sündinud poiste [Hansu](#), [Haraldi](#) ja [Voodele](#) lood ning vasta küsimustele.

Grupp C: Punaarmees võidelnud mehed – loe läbi [Gustavi](#) ja [Rinaldo](#) lugu ning vasta küsimustele.

6.4.1 Põgenemine

1944. a jaanuaris muutus Eesti taas aktiivse sõjategevuse tandriks. Olukord oli pöördunud sakslaste kahjuks, Punaarmee seevastu oli võimeline asuma otsustavale pealetungile. Eesti õli, pääs Läänemerele ja Soome osalus sõjas olid argumendid, miks Eestit maha ei jäetud ja siinset rinnet sakslaste poolt kindlustati. 1944. a veebruaris alustas NSVL läbirääkimisi Soomega, et Soomet sõjast välja meelitada. Märtsis algasid nõukogude **õhujõudude rünnakud** tsiviilelanikkonna vastu – Tallinna, Narva, Tartu pommitamised; partisanide saatmine rinde tagalasse, millega kaasnesid siinsete elanike tapmised. Selline taktika ainult süvendas elanike nõukogudevaenulikkust ja otsustavust Punaarmee vastu seista. **Aprilliks 1944** olid mõlemad pooled end Narva ruumis välja kurnanud ja sealsele rindele saabus mõneks kuuks vaikus. Sinimägede võitluste ja vastupanu tulemusel suunas Punaarmee oma rünnaku raskuse Lõuna-Eestisse. Rinde püsimist on eestlaste poolt käsitletud kui võimaluse andmist põgenemiseks tuhandetele eestlastele.

6.4.2 Põgenemine Läände

1944. aasta suvi-sügis oli raskete otsuste tegemise aeg – kas jätta kodu maha, minna sõjapakku, põgeneda üle mere Rootsi, taanduda saksa vägedega Euroopa suunas, jääda Eestisse, lasta end punaüksustel vangistada, või varjuda ning osutada vastupanu, või proovida taas nõukogude ühiskonda sulanduda ja saatusele lootma jääda? 1941. a punaterror, tsiviilobjektide pommitamised kallutasid paljusid põgenema. Samuti sai määravaks see, kuidas keegi oli tegutsenud Saksa okupatsiooni ajal, kui tihedalt oli end sidunud mõne ameti või teenistusega. Peamine põgenikevoor läks teele 1944. aasta augustis. Üldjuhul loodeti viimase võimaluseni, et sõja käik muutub. Jätkuvalt püsis õhus küsimus, kas eksisteerib nõ kolmas võimalus? Mälestustes on mitmed põgenejad endalt pärinud, mida pidanuks nad sellises olukorras tegema, milline oleks pidanud olema see õige käitumisviis? Ühelt poolt on jäänud piinama lahkumisega kaasnenud süütunne, süütunne ka nende ees, kes siia jäid. Teisalt küsimus kas Eestisse jäädes oleksime pidanud end vabatahtlikult vaenlase kätte andma?

Sündmuste kulg 1944. a sügisel oli kiire: 13. augustil langes Võru, 25.08 Tartu. 19. septembril vallutas Punaarmee Valga ja alustas pealetungi Sinimägedelt. 22.09 langes Tallinn. Päev hiljem, 23.09 loovutati Pärnu ja Viljandi, 24.09 Haapsalu ja Paldiski. Eesti teedel valitses totaalne segadus, ühelt poolt toimus sakslaste evakuatsioon, teisalt ummistasid teid tuhanded põgenevad tsiviilisikud. Samal ajal kui üks osa eestlastest põgeneda üritas, püüdis teine osa, enamasti saksa väkke värvatud, teed kodukanti taas üles leida. Lahingud Eesti alal lõppesid 24. novembril Sõrve poolsaarel. Eesti läks taas tervikuna Nõukogude okupatsiooni alla.

Vt: <http://uttv.ee/naita?id=6827>

Kuhu oli Eestist sõja eest võimalik põgeneda? Põgenemisel eelistati lähemal asuvaid **Rootsit ja Soomet**, kuid viimasel hetkel lahkujail tuli läbi teha ränk teekond Saksamaale – sinna jõudis u 35000-40000 eestlast. Rootsi sattus *Suure põgenemise* käigus ligi 25000 eestlast.

Eesti-rootslaste siirdumine Rootsi oli alanud 1939. a, kui neil tuli vabastada oma kodupaigad Pakril, Osmussaarel, Naissaarel, kuhu rajati Nõukogude sõjaväebaasid. Aastail 1943-44 põgenes paatidega u 2800 inimest, ametlikus korras evakueeriti 1944. a suvel 3700 eesti-rootslast (neist 2000 olid eestlased). Eesti-rootslastena jõudis Eestist Rootsi 7920 inimest.

Viimasel hetkel teeasunuil tuli liikuda **Saksamaale**, kus puututi kokku kõigi kodutuks jäänud inimestele osaks saanud katsumustega. Esmalt tuli läbida läbikäigulaager, kus tuli teada anda edasise liikumise sihtkoht, seal varustati põgenikud ka lähipäevade toidumarkidega. Töömehelaagritest ning sundkorras töölemääramisest pääsemiseks nimetasid paljud juhusliku kohanime, teadmata sealjuures kas nimetatud kohas ka tööd ning eluaset võimalik leida on. Küllalt palju oli neid, kes jäidki mööda Saksamaad omal käel seiklema, peatudes aegajalt mõnes töömehelaagris.

Sõja lõpp tõi kaasa uued muutused, kuid ei tähistanud veel rahuliku perioodi algust. Pealetungiva Punaarmee ees liikvele läinud miljonid tsiviilelanikud koondati **põgenikelaagritesse** kus hirm pommirünnakute, Punaarmee vägivaldsemise ees asendus hirmuga sunniviisilise repatrieerimise ees. **Eestisse tagasi** pöördusid vähesed, enamus kasutas ära kõiki võimalusi, et USA või Briti tsooni jõuda.

Hüpe tundmatusse – nii tuleks iseloomustada paljude põgenike teelemineku algust, mindi teele teadmata kuhu ja kauaks. Mitte kõik põgenikud ei jõudnud sihtkohta, põgenemisel hukkus u 10% teeasunuist. Meritsi Saksamaale põgenenutest hukkus u 1200 inimest; õhurünnakutes Saksamaal sai surma u tuhat. Põgenike kokkuleppeliseks suurusjärguks on 70000 inimest.

Sõja toodetud üüratu põgenikevoog pani tugevalt proovile **Lääne inimeste suhtumise võõrastesse**. Saksamaale jõudnud põgenikke ootas ees aastaid kestev ühest kohast teise kolimine (mis kohati paanilise Punaarmee eest pagemise vormi omandas), kuniks nende olukord rahvusvaheliste organisatsioonide osalusel ning riikide poolt väljakujundatud pagulaspoliitika tulemusel teatud piirjooned omandas. Põgenike vastuvõtt Rootsis oli korraldatud teistel alustel, seal võeti põgenikud piiril vastu kaitsejõudude personali poolt. Pärast paarinädalast karantiini (kardeti difteeriat, tüüfust) viidi inimesed püsivamatesse laagritesse, mis eksisteerisid Rootsis 1945. a sügiseni, erinevalt Saksamaast, kus osade põgenike laagriperiood 1951. aastani vältas.

Kehv majanduslik olukord tegi põgenikest odava tööjõu, neid kasutati ära eelkõige rasketel füüsilistel töödel, kaevanduses, tööstuses, põllumajanduses, haiglates, mis andis eelispositsiooni noortele, peredeta, tervetele lihttöödele sobilikele inimestele. Immigratsiooniseaduste liberaliseerimisest, mil ka perekondadele ja töövõimetutele

avanesid võimalused edasirändeks, saab rääkida alates 1948. aastast. Põgenike olukorda pingestasi pidevad "skriinimised", isikute poliitilise sobivuse testimised, Baltikumist pärit DP-sid kahtlustati pidevalt natsimeelsuses. Rootsi põgenenud läti ja eesti sõdurite väljaandmine NSV Liidule 1946. a jpm seostub balti põgenike kohal lasunud kahtlustega, mis süvendas põgenike hirmu NSV Liidule väljaandmise ees ning vallandas soovi asuda Euroopast ümber mõnda turvalisemasse ning põgenikesse positiivsemat suhtumist kandvasse riiki nagu USA, Kanada, Austraalia jt. Edasiränne kujunes omamoodi sümboolseks, selle reisiga jäeti selja taha möödunu ja alustati uut elu uuel kodumaal, mis pidi edaspidi asendama Eestit.

vt: <http://www.dpcamps.org/balts.html>

6.4.3 Eesti idapõgenikud

II maailmasõja keerises leidsid tagasitee oma esivanemate maale u 24000 eesti rahvusest isikut Idast. Need olid 19. sajandil ja 20. sajandi algul Eestist Pihkva ja Peterburi kubermangu ehk "lähis-Venemaale" väljarännanud eestlased ning nende järeltulijad, kes saksa sõjaväevõimude soovitusel või korraldusel Eestisse toodi.

Vastavalt Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud 1920. a rahulepingule, võisid Venemaal elavad eestlased soovi korral Eestisse ja Eestis elavad venelased Venemaale opteeruda. Venemaal elas u 200000 eestlast. Kahe aasta jooksul palus opteerumist u 106000 isikut, Eesti kodakondsus anti neist u 81000-le. Eestisse jõudsid ligi pooled soovijaist. Opteerumisprotsessi takistasid mitmed erinevad tegurid, mille tulemusel jäi Venemaale arvestatav hulk eestlasi.

Eestlaste edasine käekäik Venemaal oli ära määratud NSV Liidus toimunud sündmustest nagu sundkollektiviseerimine ja sellega kaasnenud "kulakute" ja "külakurnajate" likvideerimine, piiritsooni puhastamine "vaenulikust elemendist", Suur Terror (1936-38), mille vähemalt kolmandikku ohvritest karistati rahvustunnuse alusel.

NSVL ja Saksamaa vahelise sõja puhkedes muutus Peipsitagune piirkond 1941. a augusti-septembris sõja tallermaaks. Paljud eesti pered sundivakueeriti sealt Nõukogude tagalasse, paljud püüdsid end varjul hoida. 1941. a sügiseks olid eesti küladesse alles jäänud peamiselt naised, lapsed, vanurid ja vaid üksikud tööjõus mehed. Mehed olid kas 1930. aastatel represseeritud või kiirkorras Punaarmeele mobiliseeritud.

1941. a septembris, kõneles Tallinnas viibinud Heinrich Himmler kohalikele Saksa Julgeolekupolitsei töötajatele vajadusest asustada Eesti idapiiri ääres asuvad u 80000 venelast kui rassiliselt ja meelsuselt (kommunismimeelsed) Eestile võõras element ümber itta. Nende asemele tuli tuua Peipsitagused-eestlased. Himmleri käsul alustati Peipsitaguste eestlaste registreerimisega.

1942. a alguses anti eestlastele, ingerisoomlastele jt vähemusrahvustele luba omal jõul Narva kaudu Eestisse ümber asuda. Pool aastat hiljem, 1942. a mais sõlmis Saksa Julgeolekupolitsei Saksa 18. Armeed ülemjuhatusel kokkuleppe töövõimevõimete ja puudustkannatavate eestlaste ning soomlaste organiseeritud evakueerimiseks Peipsi tagant Eestisse ning sel ajal jõudsid esimesed vagunid ümberasujatega ka Eestisse. Nende vastuvõtulaager asus Paldiski lähedal Põllküllas. Nende isikute ümberasumine pidi toimuma vabatahtlikkuse alusel.

1942. a juuniks oli Eestisse saabunud 18500 põgenikku, kellest 12300 olid soomlased ja ingerlased, 5200 eestlased, 350 olid teiste rahvuste esindajad. 8500 põgenikku rakendati koheselt tööle ja võeti julgeolekupoliitilise jälgimise alla. Peamise ohutegurina käsitleti nende võimalikku kommunistimeelsust. Et 1943. a teisel poolel oli oodata Nõukogude

vägede pealetungi väegrupi Nord rindelõigus, siis andis väegrupi ülemjuhataja 26. septembril käsu kogu tsiviilelanikkonna evakueerimiseks tollase rindejoone ja Narva jõe – Peipsi järve vaheliselt alalt. 1944. a 24. märtsi seisuga oli Eesti Kindralkomissari andmetel Eestisse evakueeritud u 24000 Venemaa eestlast.

Nagu näitavad julgeolekupolitsei aruanded, oli eestlaste üldine hoiak idapõgenike suhtes tõrjuv. Lisaks eesti rahvusest sõjapõgenikele oli mööda maad laiali ka palju vene jt rahvustest põgenikke ja tihti ei suudetud Venemaalt tulnute hulgas vahet teha kes kui palju neist eestlane võis olla? Paljude jaoks olid sõjapõgenikud ohtlik element, kes näitasid oma tõelist palet esimesel võimalusel. Seda tajuti eriti selgelt rindelähedastes piirkondades, kus oli raske eristada partisanidest spioone lojalselt meelestatud sõjapõgenikest. Eestlaste suhtumist sõjapõgenikesse mõjutas tollal kõige enam töökaite puudus maal, põgenike hulgast oli võimalik töajõudu hankida, kuid paraku oli töajõus mehi nende hulgas üsna vähe. Tuldi ju peredena, mille kõik liikmed, ka lapsed ja raugad süüa ning majutamist vajasisid. Suure tõenäosusega jäi enamuse Eestisse tooduist siia ka pärast sõda, väike osa neist pöördus siiski pärast sõda tagasi oma endisesse kodukohta

6.4.4 Elulood: põgenemine

Loe läbi järgnevad põgenike lood: [Alma](#), [Eevi](#), [Malle](#), [Meta](#) ja vasta küsimustele!

7. Aastad 1944 – 1960

1944. a august-september oli Eesti elanikele raskete otsuste tegemise aeg – mida teha kestva sõja ning eesootava võimuvahetuse olukorras? Kas jätta kodu maha ja minna sõjapakku, põgeneda üle mere või taanduda saksa vägedega Euroopa suunas; jääda Eestisse, lasta end punaüksustel vangistada, varjuda, osutada vastupanu; või proovida taas nõukogude ühiskonda sulanduda, oodata ja saatusele loota. Milline oleks pidanud olema õige käitumisviis, ühest vastust siin pole.

Punaarmee toel kehtestati 1944. a sügisel Eestis taas Nõukogude võim. Sõja lõpuga on alati kaasas käinud elu paranemise lootused – milliseks kujunes Nõukogude tegelikkus sõjajärgses Eestis? Selle teemabloki märksõnadeks on nõukogulike ümberkorralduste jätkumine, vastupanu, arreteerimised ja küüditamised, oludega kohanemine ning nõukogude igapäev. Nimetatud teemadega on seotud ka järgmised ülesanded.

Probleemi mõistmiseks loe esmalt läbi kõigi alateemade sünd-mustiku lühikirjeldus (1), soovitusliku kirjanduse nimekiri pakub võimalust teema süven-datud uurimiseks. Seejärel vali endale konkreetse alateemaga tegelev rühm (2). Loe läbi nimetatud elulood (3) ning koostage ühiselt esitatud küsi-muste põhjal arutlus, kasutades selleks rühmatöö privaatsel foorumil (4). Rühmade ühisarutlusi analüüsime suulises vormis seminaril (5).

7.1.1 Sõjajärgne aeg Eestis

1944. a augustis-septembris olid Eesti teed liikumisest tulvil, need olid täis sõjapõgenikke, taanduvaid saksa või pealetungivaid nõukogude sõdureid. Samal ajal kui üks osa Eestist põgeneda üritas, püüdis teine osa, enamasti saksa väkke värvatud, teed kodukanti üles leida. Õige pea hakkasid tagasiteed koju otsima ka need tuhanded kes

Läände põgeneda plaanisid, kuid sellega hiljaks jäid. Paljud neist kaotasid oma endised eluasemed, nende äraolekul olid elaniketa korteritesse juba uued asunikud sisse kolunud.

Sõjapurustuste likvideerimise käigus asuti taastama hävinud majapidamisi. Samal ajal olid käimas ka sügisesed põllutööd, ühtviisi suurt puudust tunti nii töökätest kui masinatest, hobustest jm. Kool algas 1944. a hilinemisega, osad lapsed jätsid ühe kooliaasta aga sootuks vahele. Hädas oldi elamispinna, kütte, toidu, riiete, jalanõude jpm eluks vajaliku muretsemisega.

Maa taastamise ja majanduslike raskuste ületamise kõrval on tollase ajajärgu üheks äratuntavamaks jooneks uus **arreteerimiste laine**. 1944. aastal oli kogu Eesti elanikkond Moskva silmis "kahtlane", kuna nad olid viibinud vaenlase poolt okupeeritud territooriumil. Kategooriad, kellest ühiskond "puhastada" tuli oli palju, neist ohtlikumaks peeti rahvuslikku vastupanuliikumist, kelle kohta tarvitati väljendit "kodanlik-natsionalistlik pörandaalune".

Sõjajärgselt oli Lääne-Ukrainas käibel järgmine fraas – inimesed NSV Liidus jagunevad kolme kategooriasse: need, kes olid vangis; need, kes on vangis; ja need, kes pannakse vangi. See tähendas pideva terrori igapäevast tajumist. Olid ohvrid ja nende pereliikmed, ülejäänud pidid tundma hirmu selle ees, kellest võivad saada järgmised ohvrid. Repressioone viidi läbi erinevate karistuskampaaniate käigus – sotsiaalse tunnuse, rahvuse, maailmavaatelise või religioosse veendumuse alusel jpt põhjustel. Otsese terrori ja ühiskonnast isoleerimise (vangistamine, küüditamine) kõrval kasutati ka teisi, nõ "pehmemaid" mõjutusvorme nagu ähvardamisi, hoiatamisi, vestlusele kutsumisi, vallandamisi jne. Stalinismi ajastu iseärasusi analüüses on oluline jälgida erinevaid inimeste mõjutusvahendeid ja viise, kuidas ühiskonnas kuulekust kasvatati ning sotsiaalse kontrolli mehhanismidele allutati.

Arreteerimised algasid kohe pärast rinde üleminekut. Sügisel väljakuulutatud mobilisatsioon Punaarmeesse sundis mehi metsadesse varjuma. 1944.-45. a vahetusel, uskudes võimude lubadusi, legaliseerus Omakaitse reakoosseis, enamus neist vahistati. 1945. aastal sõja lõppedes väljakuulutatud amnestiaga tuli osa mehi metsast välja, kuid nende järgnev arreteerimine ei süvendanud usku uue võimu seadusearmastusse ning paljud mehed (teatud puhkudel ka kogu pere) otsisid jätkuvalt metsadest varju. Nõukogude okupatsioonivõimude lootused metsavendluse kiirele vaibumisele luhtusid, võitlus metsavendadega jäi aktuaalseks 1953. aastani.

Tõhustamaks **vastupanuliikumise** mahasurumise meetmeid hakkas julgeolek intensiivistama tööd agentuuri ja informaatoritega. Kuna metsavennad pidevalt ühest kohast teise liikusid, ei olnud informaatorite edastatud info selle kiire aegumise tõttu aga eriti kasutatav. Tšekistide läbiviidavad sõjalised suuroperatsioonid metsavendade salkade tabamiseks muutis mõtetuks elanikkonna käitumine – Nõukogude mundrit kandva tegelase ilmumine küla serva külvas kohalikes elanikes hetkega suurt segadust ning põhjustas paljude külaelanike metsapagemist, mundrikandjate liikumistest teavitati koheselt ka sugulasi ning tuttavaid. Lahendust olukorrale nähti siseagentide võrgu loomises. Selleks pidi julgeolek tugevdama survet nõukogudevastaselt meelestatud intelligentsile ja haritlaskonnale, sest neid peeti metsavendade grupeeringute vaimseteks liidriteks. Erilist rõhku pöörati spetsiaalse naisagentuuri loomisele, kuna naised kasutati tihti sidepidajatena ja konspiratiivkorterite pidajaina.

Kõik see süvendas rahva seas üha enam maad võtvat **kahtlustamise, jälitamise õhkkonda**, mida võimendas omakorda teadmine, et julgeolek sundis kinnipeetavaid üles andma nende toetajaid ja varjajaid. Meeste metsast kättesaamiseks terroriseeriti nende pereliikmeid, kuulati üle, hoiti päevi ja öid kinni vallamajades, julgeoleku osakondades. Samaaegselt tugevdati erinevaid propaganda meetmeid, ajalehtedes ilmus pidevalt häbistavaid lugusid kõikvõimalikest peitupugenud vaenlastest, keda tuleb paljastada ning

halastamatult hävitada. Nõukogude režiimi inimvaenulik iseloom avaldus ühiskonnas pideva hirmu- ja pealekaebamise õhkkonna tekitamises, usalduse kaotamises teise inimese, kaasmaalaste suhtes. Hirm võimaldas konstrueerida uut võimu, uut süsteemi, hirm sundis vaikima.

Omaette vaenlase kategooria moodustasid **kulakud**, õieti kogu omaaegne eesti talude süsteem, mis segas kolhoosimajanduse sisseviimist. Selliselt võis lihtsast igapäevatööd teha ihkavast inimesest saada vaenlane, kes "ümber kasvamiseks" oma kodunt välja kihutati. Tuhandete inimeste traagika, mis sellega kaasnes, ei olnud võimu kindlustamiseks peetavas "võitluses" argumendiks. Sõja järgselt jätkus nõukoguliku maareformi läbiviimine ja talumajanduse väljasuretamine. Esmalt teostati seda maksupoliitikaga – kulaklikele majapidamistele kehtestati kõrgendatud maksumäärad. Rakendati nn progressiivset maksustamist: edukamate majapidamiste maksumäärased tõsteti oluliselt enam kui viletsamatel. 1947/48. a sügis-talvisel hooajal tõsteti metsavarumise norme. Iga töövõimeline isik oli sõltuvalt tema majandi maa suurusest kohustatud metsavarumise hooaja jooksul täitma talle ette nähtud töönormid. See kohustus raskendas veelgi paljude perede juba niigi ränka majanduslikku olukorda.

1948. aastal suurendati kulaklikele majanditele 50% võrra teravilja, kartuli ja heina riigile müümise kohustuslikke norme. Kahekordistunud makse polnud talud enam võimelised kandma ning laostumine oli paratamatu. Ülejõu käiv maksukoorem viis võlgade tekkeni. Võlglastelt hakati võlgu sisse nõudma nii talu inventaris, kariloomades kui muudes esemetes. Võlgnik pidi ära andma praktiliselt kõik mis tal oli, nt riieid võisid talle alles jääda vaid järgmised asjad: 1 suve- või sügispalitu, 1 talipalitu või kasukas, 1 taliülirikond (naistel 2 taliriietust), 1 suviülirikond (naistel 2 suviriietust), 1 suvipeakatte ja 1 talipeakatte, naistele oli ette nähtud alles jätta 2 suvirätikut ja 1 soe rätik või sall. Perekonnale kes olid alaliselt tegevuses põllumajanduses, pidi pere peale alles jätma ühe lambanahast kasuka (sic!). Iga töökäija võis omada isiklikku tööriietust. Jalanõudest kuulus allesjätmisele 1 paar nahkkingi või -saapaid, 1 paar kummi- ja 1 paar viltjalatseid iga isiku kohta; pesust 3 vahetust iga isiku kohta. Ühe isiku magamiskomplekti moodustasid madrats, padi, 2 voodilina, 2 padjapüüri, 1 vooditekk, 2 isiklikku käterätti. Kui maksuvõlgade katteks olid ära viidud loomad, riided, toit, inventar ja majakraam, kuid sellest ei piisanud maksuvõlgade kustutamiseks, ootas kulakust võlgnikku ees vabadusekaotus kuni kahe aastani, ühes kogu või osa vara konfiskeerimisega, koos asumisele saatmisega või ilma selleta.

Kõigi nende majanduslike kohustuste taustal oli paljudel preedel veel üks ettekirjutamata kohustus – kui vähegi võimalik, püüti hoolitseda vangistatud või asumisele saadetud perekonnaliikmete, lähedaste, tuttavate eest. Järjekindlalt saadeti neile pakke ja raha, et nende sealset olukorda pisut leevendada.

Nõukogude võimu agrarpoliitika eesmärgiks oli majanduslikult iseseisva talupoegkonna väljakurnamine, et luua eeldused kolhooseerimiseks ning võtta ära tugi metsavendadelt, et seeläbi maha suruda nende vastupanu. Otsustavaks lüliks siin sai **1949. a märtsiküüditamise** läbiviimine, mis likvideeris talurahva vastuseisu kolhoosikorra sisseseadmisel, 10. aprilliks olid umbes pooled Eesti talumajapidamistest astunud kolhoosidesse. Omandi võõrandamise, peremeeste ümberasustamisega juuriti välja maarahva loomupärane kiindumus maasse. Eesti rahvuskeskne majandus allutati käsumajanduslikule kaugjuhtimisele Moskvast, millega kaasnes kohalike tingimuste, k.a keskkonnatingimuste mitteametamine, militaarsuse ülevõimendamine, peremehetunde puudumine jpm. Eesti muudeti majanduslikult (ja ka poliitiliselt) Leningradi tagamaaks.

Vt intervjuu Arnold Meriga (© Olev Ott): <http://uttv.ee/naita?id=6815>

Rahulike elanike massilisel väljasaatmisel oma kodumaalt oli kahetine mõju, neile kes ära viidi ja neile, kes Eestisse jäid. Küüditamise eelse ja järgse elu võrdlusest koorub välja

ühiskonda raputanud **hirmutunde sügavus** ning ühtlasi ka mitmete elu püsiväärtuste kadumine. Siberisse viimine, sellele järgnenud kolhoseerimine, inimeste kaootiline põgenemine ühest kohast teise, elukoha vahetamine, varjamine, tähendab paljudele eestlastele oma talu ning **kodu kaotust**. Kodutalu oli tihti selleks viimaseks paigaks, kus välisele survele vaatamata kehtisid veel vanad Eesti Vabariigi ajal hinnatud arusaamad ja väärtused. Oma talu ja maa oli eestlase jaoks olnud aastasadade pikkuseks unistuseks, mille omamine evis erilist tähendust. Talu kaotus polnud vaid kodu hävimine, see murdis inimesi hingeliselt, purustades vanemate inimeste puhul kogu nende senise maailma.

Analüüsides sõjajärgse perioodi arenguid ja muutusi, peame võrdlevalt jälgima nii represseeritute kui tavakodanike kogemusi ja praktikaid, et vastata küsimustele kuidas, mis vahenditega toimus "sotsiaalselt võõra" kihi **ümber kasvatamine**, milliseks kujunesid muutunud oludes inimeste käitumise vormid ja ellujäämise strateegiad, kuidas hakati otsima võimalusi inimväärsemaks eluks (nt erinevad elu- ja töökohavahetused, nimevahetused, eestkostjate ning tutvuste viljelemine jpm), vältima julgeoleku tähelepanu alla sattumist ning sobituma etteantud „raamidesse“. Elu Nõukogude ühiskonnas oli allutatud ülalt, partei ja valitsuse poolt ettekirjutatud normidele, millega kaasnesid paratamatud konfliktid vaba maailma mõtteviisiga harjunud isiku ja totalitaarse ühiskonnakorralduse vahel. Selles kontekstis räägime mitte ainult aktiivsest vaid ka passiivsest, "igapäevasest vastupanust".

Kuidas inimesed kohanesid või ei kohanenud Nõukogude ühiskonna nõuetega on jätkuva uurimise teemaks. Ühest küljest saadi aru milline on reaalsus, kuid sellest ei tohtinud rääkida, kui siis vaid kõige lähedasemate perekonnaliikmete ja sõprade seltsis. See olukord õpetas selgeks teesklemise, võimudele sobilikus vormis suhtlemise ja rääkimise viisi, mille tulemusel kujunes välja omamoodi mitmetasandiline suhtlemise ja mõtlemise mudel, nn **topeltmõtlemine**, mis sai üheks osaks elustrateegiast ning aitas „põgeneda“ ümbritsevast tõelisusest. Selle tagajärjel tekkis inimestes ülitugev psüühiline pinge, millest vabanemine on nõudnud rohkem aega, kui kommunismist endast lahti saamine.

Ajaks, mil vangistatud ja küüditatud inimesed **koju tagasi** hakkasid jõudma, peamiselt 1950. aastate teine pool, olid Eesti ühiskonnas toimunud muutused juba selgelt nähtavad. „Sealt“ (s.t. laagrist, asumiselt) naasnutega oli ohtlik suhelda, neil oli Nõukogude mõistes "plekk" küljes ja nendega suhtlemine võis võimudele "kahtlasena" näida. Mõningatel juhtudel on tunnistatud, et äraviidutel oli see õnn, et nad ei pidanud nägema seda, mis Eestis samal ajal toimus. Vangist vabanenud Eesti kirjandusteadlase August Annisti tütar on meenutanud tolelaegset skisofreenilist õhkkonda järgmiselt: *Kui isa laagrist tagasi tuli, ütlesid sõbrad talle, et tal olevat vedanud, kuna vangina ei pidanud ta üle elama "vabaduses" olnute patukahetsuskoosolekuid ja –artikleid. Kui isa nende materjalidega tutvunud oli, pidi ta oma sõprade ütlustega nõustuma.* Paljud äraviidud olid kogu oma karistusaja südames kandnud "vana-Eestit" ning uskusid, et inimesed Eestis suudavad kinni hoida vanadest väärtustest ja põhimõtetest ega lase Moskval end "ümber kasvatada". Loomulikult oli neis arusaamades omajagu idealismi, kuid paratamatus oli see, et ettekujutustes alles hoitud maailm ei olnud naastes enam kooskõlas Eesti ühiskonnas valitsevate oludega.

Karistatuid jäid veel aastateks saatma erinevad kitsendused, raskused töö leidmisel, erinevad ametikeelud, piiratud õppimisvõimalused jpm. Siberist tulnud lastele ja noortele valmistas tõsiseid raskusi taaskohanemine emakeelse haridusega, kehva eesti keele tõttu jäeti neid klassikursust kordama, mõned jätkasid õpinguid vene koolides. Paljud äraviidud on kohanemist "uue" Eestiga isegi Eestist äraviimisevalust hullemaks pidanud, sest tuldi tagasi ju igatsetud kodumaale omade keskele, kus sooja vastuvõtu asemel sootuks ärapööratud pilke ja põlglikku suhtumist taluma pidi.

Vt: <http://www.okupatsioon.ee/et/filmid> Ava "STALINISMI AEG 1950 - 1956"

7.1.2 Elulood: Sõjajärgne aeg Eestis

Loe läbi [Aino Tarvase](#), [Miranda](#), [Linda Põldese](#), [Heinu Grüningi](#) elulood, kuula [Elvi Joonuksi](#) intervjuud ning kirjuta esitatud küsimustest lähtudes nende põhjal arutus.

7.2.1 Arreteerimised 1944-1953

Rinde ülemineku ja võimu vahetumisega kaasnesid koheselt ka arreteerimised.

Esimestel Eestisse jõudnud NSVL julgeoleku operatiivgruppidel tuli: 1) kindlaks teha sakslastega koostööd teinud isikud, 2) likvideerida põrandaalused natsionaalsotsialistlikud ja spionaaži keskused, bandiitlikud üksused, ning 3) organiseerida vastuluure välismaiste luureorganisatsioonide ja eestlaste emigrantlike keskuste vastu.

Vt: <http://www.okupatsioon.ee/et/filmid> Ava "STALINI AEG 1944 - 1950"

7.2.2 Arreteeritute kategooriad

Esimeseks karistatavate sihtgrupiks said rahvusliku vastupanuliikumisega seotud inimesed. 1944. a augustis Eesti Vabariigi riigivõimu ajutiseks kandjaks kuulutatud "**Eesti Rahvuskomitee**" hävitamise käigus arreteeriti üle 200 inimese – organisatsioonide liikmed, nende abistajad ja sugulased. 1945. a veebruariks olid tabatud kõik Eestisse jäänud Otto Tiefi valitsusega seotud isikud. Kuigi komitee oli tegutsenud Saksa okupatsioonivõimu vastu, sai määravaks nende „kuritegelik“, Eesti riigi taastamise soovist lähtuv tegevus. Lisaks langesid neile osaks veel süüdistused koostöö eest saksa ja soome luurega, Eesti emigrantide keskusega Rootsis, mis tähistas sidemeid välisluurega. Juba ainuüksi välismaale põgenemise soovi ilmutamine võis anda põhjust isiku süüdistamiseks „kodumaa reetmises“. Otto Tiefi ülekuulamisele rakendus kogu ENSV NKGB juhtkond eesotsas julgeoleku rahvakomissari asetäitja polkovnik Nazaroviga, aasta lõpus viidi Tief Tallinna vanglast üle Moskvasse Lubjankale. 12-st kodumaale jäänud Eesti valitsuse ja kõrgematesse riigiametitesse määratud ametnikust kolmele (Reigo, Inglise, Maide) määrati surmanuhtlus, Gustavson sooritas enesetapu, Liidak suri end varjates, ülejäänutele sh valitsusjuht Tiefile määrati erineva pikkusega laagrilaristused.

Saksa armee taandudes olid Eesti teed ja metsad täis **Saksa väes võidelnud mehi** (ca 15000–20000 relvakandjat). Vangilangenuid ootas ees sõjavangilaagrisse saatmine. Samal ajal oli Eestis välja kuulutatud mobilisatsioon Punaarmeesse, kuhu ilmus ka varem Saksa armees sõdinud poisse, keda järjest tugevneva kontrolliga välja sorteerima hakati ning julgeolekule üle anti. Taasalanud arreteerimised ning sundmobilisatsioon viis mehed metsa varju otsima, kasvatades relvastatud vastupanu osalejate ridu.

Aastaga arreteeriti ca 15000 inimest, lisaks veel metsade „puhastamise“ jt operatsioonide käigus tapetud. Vahistatute tuumiku moodustasid „Omakaitse“ liikmed, nii Eesti Vabariigi kui saksa politsei- ja armeeteenistuses olnud isikud, erineva taseme ametnikud, armee vabatahtlikud, desertöörid, erinevate organisatsioonide liikmed. Nii jätkus sõda Balti riikides veel aastaid pärast Teise maailmasõja lõppu.

1945. a kevadel tabas suurem arreteerimislaine **Eesti Vabariigi aegseid haritlasi**. Paljud neist olid olnud ühenduses „Eesti Rahvuskomitee“ liikmetega või kuulusid samasse sõpruskonda, kes proovisid omavahel kontakteeruda seda nii Eestis kui väljaspool kodumaad. NKVD eesmärgiks oli välja selgitada kõikvõimalikud isikutevahelised sidemed. Endisaegse sõpruskonna omavahelisel lävimisel lasus NKVD jaoks „kahtlase“ tegevuse varjund, rääkimata kontaktide otsimisest pagulusse sattunud ja kodumaale jäänud sõprade vahel, mida loeti kõige otsesemaks nõukogudevastaseks tegevuseks.

Kuigi 1944-45 oli sõjajärgsete arreteerimiste tippaasta, ei toonud see kaasa edu metsavendadevastases võitluses. Sestap intensiivistati hävituspataljonide tegevust. „Hävitajad“ osalesid nii tšekistlikes operatsioonides, varitsustes, kui metsavendade pereliikmete ja võimalike toetajate pideval terroriseerimisel.

1946. aastal hakkas arreteeritute hulk vähenema, kasutusele võeti ka nõ „pehmemaid“ töötlemisviise – selgitused, „vestlused“ julgeolekutöötajaga, millega käis kaasas hulk ähvardusi ning koostööle „meelitamine“. Surve tugevnes taas 1948. aastast, mis tipnes 1949. a märtsiküüditamise operatsiooni läbiviimisega ning sellele järgnenud „puhastustega“. 1947. a alanud talumajanduse väljasuretamine maksudega, viis **maksuvõlglaste** aastaks paariks vanglasse, kust nad hiljem küüditatud perele järgi saadeti. Viimane aktiivne metsavendluse etapp jäi aastatesse 1949-51. Eraldi tähelepanu tuleks juhtida Eesti noorte visale vastuseisule, **õpilas- ja noorsooorganisatsioonid** jätkasid tegutsemist ka pärast metsavendluse vaibumist ning Stalini surma.

NSVL-s valitsenud arusaamade kohaselt olid üheks salakavalamaks, varjatud meelsusega ning tähenduselt väga laialivalguvaks vaenlasestüübiks (ühendades endas nii klassikuuluvusest kui rahvusest tulenevat vaenlast) **“kodanlikud natsionalistid”**, kelle vastu võideldi kogu Nõukogude perioodi vältel kuni 1980. aastate lõpuni. „Kodanlikeks natsionalistideks“ võisid ühtaegu olla relvastatud vastupanu osalejad, kulakud, ametnikud, intelligents, parteilased jpt, keda süüdistati valdavalt isiku minevikus aset leidnud sündmuste põhjal, mida kasutati ära kompromiteeriva materjalina ning millest Nõukogude ajal kunagi puudu ei tulnud. Iga isiku kohta andis midagi kompromiteerivat leida. „Kodanlik natsionalistide“ paljastamine ja karistamine ägenes aastatel 1950-51, kui toimusid haritlaste, loovintelligentsi arreteerimised ning 10-25 aastaks vangilaagrisse saatmised. Samal ajal toimus ka ENSV võimukaadri „puhastamine“, kuut tippkommunisti karistati 25 aastase vabadusekaotusega, endine kaubandusminister Hansen lasti 1952. a maha.

Ajavahemikus 1944–53 arreteeriti Eestis üle 30000 inimese, ca 23000 küüditati, ca 2000 tapeti. Seda perioodi iseloomustab ühiskonna üldise survestamise poliitika, milles kasutati ära nii otsesed repressioonid (arreteerimised, hukkamised, küüditamised) kui kaudsemad mõjutusvahendid (ähvardamine, pidev sekkumine inimeste era- ja tööellu, kestva hirmutunde all hoidmine, vaimuelu tasalülitamine jpm).

7.2.3 Arreteeritute saatusest

Sõja vangistuses või asumisel üleelanud inimesed uskusid siiralt, et sõja lõpp toob kaasa muutusi, vahest isegi vabanemise, ent 1945. aasta kevadest ei saanud halastuse kevadet. Suurimaks muutuseks said kontaktid kodustega, viimaks ometi läksid teele kirjad, toidupakid, teated lähedaste kohta. Kuigi kirjavahetust tsenseeriti, mida tuli seetõttu vene keeles pidada ja see võis olla väga piiratud, kiri või kaks aastas sõltuvalt kehtestatud režiimi rangusest, olid need ometi esmasteks lootusekiirteks.

Laagrireeglid leebusid 1945. a suhteliselt vähe, oli mõningaid amnestiaid, kuid need ei rakendunud poliitvangide suhtes, parimal juhul vähendati amnestiaga karistumäärasid. Vabanenute hulka sattusid vaid need „poliitilised“, kelle karistusaeg täis sai, kuid enamasti jäi nende vabadusaeg napiks. 1940. aastate lõpus arreteeriti paljud teistkordselt.

Äratuntavam muutus leidis aset 1947. aasta mais kui NSV Liidus kaotati ära kõrgeim karistumäär – surmanuhtlus (see taastati 12.01.1950 ent väiksema arvu süütegude suhtes), kuid ühes sellega pikendati vanglakaristuse aega kuni 25 aastani senise maksimaalse 20 aasta asemel, mida varasemal ajal rakendati üldiselt harva. Pärast surmanuhtluse kaotamist sai rutiinseks karistumääraks nn 25+5 (25 aastat vangilaagrit ja 5 aastat õiguste kaotust).

Sõjajärgselt kasvas vangistatud eestlaste ja baltlaste arv Gulagi vangide seas hüppeliselt, moodustades laagrites eraldi äratuntava grupi koos teiste "uue kontingendi elementidega" nagu ukrainlased, poolakad jt. Üldine poliitvangide osakaalu suurenemine tugevdas ühtlasi ka nende positsioone vangide hulgas ja tagas tõhusama kaitstuse kriminaalide ees, keda kasutati poliitvangide survestatamiseks. Arvestatav hulk poliitvange oli sõja läbi teinud ning omas seega võitlussituatsiooni kogemust, mis viis tihti erinevate vanglarühmituste vaheliste veriste konfliktideni.

1948. a otsustati "kõige ohtlikumad" poliitvangid üle viia looduslikult eriti karmidesse oludesse, polaarjoone lähedusse rajatud "erilaagritesse" nagu Inta, Vorkuta, Norilsk, Kolõma jt. "Erilaagrite" asunikele kehtestati spetsiaalsed reeglid, nad pidid kandma triibulisi vorme, mille rinnal, seljal, püksiaärel, mütsi serval oli vangi number, liikumine laagrist tööle toimus konvoi ja koerte saatel, majutati nad trellitatud akendega barakkidesse, mille ukсед ööseks lukku keerati, neid sunniti tegema vaid rasket füüsilist tööd, nende kirjavahetus piirdus ühe kirja ja ühe toidupakiga aastas. Vangidel tuli pidevalt ühest laagrist teise liikuda, laagrid kuhu satuti olid väga erinevad, ühelt poolt määras selle ära karistusparagrahv, teisalt laagriülevaataja tahe, vangide tööerakendamise oskus, suhted töödejuhatajate, brigadiridega, kelle määrata jäid vangide konkreetset tööülesanded.

Kuid kurnavamaks kui raske füüsiline töö oli jagusaamine esimeste kuude ja aastate masendusest, et oma eksistentsile mingitki mõtet leida. Väga oluliseks oli sõbra, usaldusväärse inimese leidmine, tavaliselt tekkisid paariliikmelised grupid, kes teineteist abistasid, kus rahvuskaaslasti rohkem koos oli, tekkis ka suuremaid toetusrühmi. Kõikvõimalikud vaimsed harjutused, võõrkeelte, luuletuste õppimine või tuntud salvide kordamine, sündinud lugude või raamatute, filmide ümberjutustamine, esemete valmistamine, joonistamine, puu- või näputöö, laulu-, tantsu-, näiteringides, orkestrites osalemine kus see lubatud oli, aitas kaasa väärikuse, hoolivuse säilimisele.

Stalini surma järgselt hakkas laagrisüsteem sammhaaval koost vajuma, juba paari nädala jooksul katkestati üle 20 Gulagi eriprojekti, sh Volga-Balti, Volga-Uurali kanali ehitamine jne. 27. märtsil 1953 kuulutati välja esimene massiline amnestia, mis puudutas ligi miljonit vangi. See teade pani kihama kogu kinnihoitavate aga ka neid ohjavate inimeste maailma. Rahutustelained, mis 1953. a suvel vallandus, ei olnud enam võimalik kinni hoida, 1953-54 puhkesid erinevates laagrites mässud, kus nõuti režiimi lõdvendamist. Kuigi mässud Norilskis, Vorkutas, Vjatlagis, Minlagis jm siis jõuga maha suruti, mindi siiski laagrirežiimi leevendamise ja "erilaagrite" kaotamise teed. Otsustav pööre saabus 1956. aastal pärast Nikita Hruštšovi kõnet NLKP XX kongressil, milles mõisteti hukka Stalini isikukultus. Algas vangistatute ja asumisele mõistetute massilisem vabastamisprotsess.

7.2.4 Elulood: arreteerimine

Loe läbi [Johannese](#), [Eduard Tamme](#), [Mango Danieli](#), [Erich Talve](#), [Viive Krolli](#) lood ning kirjuta esitatud küsimustest lähtudes nende põhjal arutlus.

7.3.1 Kүүditamised 1945-1951

Esimene sõjajärgne küüditamisaktsioon Baltikumis toimus 1945. a suvel Leedus, väljasaatmisele kuulus üle 300 aktiivsete "bandiitide" perekonna, ca 6000 vastupanu osalejat. Eestis viidi esimene sõjajärgne küüditamisoperatsioon läbi 1945. a 15. augustil, mis oli suunatud saksa rahvusest isikute vastu. Nende enamuse moodustasid eestlaste ja venelastega abiellunud sakslannad ning isikud, kes polnud jõudnud Eestist lahkuda või kes ei tahtnud seda teha. Saksa rahvusest elanike massiline represseerimine NSV Liidus

algas kohe pärast sõja puhkemist 1941. a suvel, mis laienes 1944-45. aastal ka Nõukogude mõjusfääri jäänud Kesk- ja Ida-Euroopa maadele.

7.3.2 Küüditatute kategooriad

1945. a saksa rahvusest isikute küüditamine puudutas 268 täiskasvanut (77 meest, 191 naist) ja 93 last, ca 60% neist ei olnud töövõimelised. Selle operatsiooni eripäraks oli asjaolu, et perede mittesakslastest liikmetel lubati Eestisse jääda, tavapäraselt küüditati inimesi perede kaupa, ühe pereliikme nn süüd kogu perekonnale laiendades. Juhul kui üks vanematest oli mittesakslane, pidi perekond ise otsustama, kas lapsed jäetakse vanema juurde, kellel oli lubatud Eestisse jääda või tuli neil küüditatava vanemaga kaasa minna. Maha võisid jääda ka töövõimetus ja lapsendatud lapsed tingimusel, et keegi nad oma hoole alla võtab. Samal ajal soovitati kõigil perekonnaliikmetel koos ümber asuda, et perele uutes oludes paremat toimetulekut tagada, ühtlasi lubati vabatahtlikult kaasaminejatele erialast tööd, kuid see kõik jäi katteta lubaduseks ning vabatahtlikud võrdsustati asumispaigas küüditatavatega. Kokku viidi ära 407 isikut, isikliku avalduse alusel läks omastega kaasa 146 inimest. Ešelon nr 391 alustas oma teekonda Permi oblastisse 16. augusti õhtul kell 21:50.

Järgmine rahvuspõhine karistusaktsioon tabas **ingeri-soomlasi**. 1943. a algas Saksa armee poolt vallutatud aladelt ingeri-soomlaste (u 63000 isikut) Eesti kaudu Soome siirdumine, kust nad aga pärast 1944. a septembris Soome ja NSVL vahel sõlmitud vaherahulepet viimase tahtel NSV Liitu tagasi nõutati. Kuid oma endistesse kodudesse neid enam tagasi ei lubatud, selle asemel asustati nad ümber peamiselt Kesk-Venemaale. Arreteeritud saadeti Siberisse sunnitööle või vangilaagrisse. Siiski üritasid inimesed oma kodukanti tagasi pääseda, üks osa põgenikest proovis Eestisse elama jääda. 1947. a kuulutati Leningradi linn ja oblast soome rahvusest isikutele keelatud elamispiirkonnaks, mis suurendas nende ümberasumist lähemalasuvasse Eestisse ja Lätti. Kuid ka siit kuulusid ingeri-soomlased aastatel 1947-50 väljasaatmisele. Ingerlaste küüditamine erines teistest väljasaatmistest, enamasti anti tabatutele aega 24-48 tundi Venemaa siserajoonidesse lahkumiseks, sundides neid järgima passirežiimi, ingerlastel oli lubatud elada vaid neile kindlaks määratud piirkonnas. Õiguse koju tagasipöördumiseks sai enamus pärast 1956. aastat. Kunagistesse kodudesse naasnutel tuli paraku tõdeda fakti, et nende taludes elasid sees võõrad inimesed, selliselt tuli ingerlastel ikkagi võõrsilt varju otsida ning paljud leidsid selle Eestist.

Suurim Baltikumis üheaegselt läbiviidud küüditamisoperatsioon "**Priboi**" toimus **1949. a märtsis**, tabades üle 95000 inimese. NSVL läänepoolsetel aladel, eriti Lääne-Ukrainas ja Leedus hakkasid küüditamised ühes "rahvavaenlaste" ja relvastatud vastupanu vastu suunatud võitluse ägenemisega taas intensiivistuma 1947. a. Erinevalt Eestist ja Lätist toimus Leedu mastaapsem küüditamisoperatsioon 1948. a mais, kui ära viidi ca 40000 inimest, sellele eelnes ja järgnes veel mitu aktsiooni kuni 1951. a lõpuni. Perede kaupa asumisele saatmisi toimus ka Eestis, kuid need jäid väiksemaarvulisteks äraviimisteks. Baltikumi massioperatsiooni läbiviimise vajadusest hakati Moskvas rääkima 1948. a nii põllumajanduse sovetiseerimise kui metsavendade mahasurumise kontekstis.

29. jaanuaril 1949 pandi NSVL Ministrite Nõukogu otsusega paika väljasaadetavate isikute kategooriad ja normarvud, Eestile tähendas see 7500 pere küüditamist (Lätis 13000, Leedus 8500 perekonda). Otsuse kohaselt tuli välja saata kulakud ja nende perekonnad, illegaalselt elavad, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ning süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide perekonnad, legaliseeritud bandiidid, kes jätkasid vastupanutegevust ning nende perekonnad, samuti represseeritud bandiitide abistajate perekonnad. Küüditamisoperatsiooni ettevalmistamine ja läbiviimine jäi julgeolekuministeeriumi hooleks, siseministeerium pidi tagama väljasaadetavate konvoeerimise, edasitoimetamise ja vastutama ka administratiivse jälgimise ning tööhoive eest Siberis.

Operatsiooni ettevalmistamise käigus määrati kindlaks väljasaadetavad, kelle kohta hakati vormistama dokumente. Samaaegselt algas maakonna julgeolekuosakondades konkreetsete tegevusplaanide koostamine – palju läheb operatsiooniks vaja elavjõudu, transpordivahendeid, kellest pannakse kokku operatiivgrupid jne. Operatsiooni viis läbi ca 21000 inimest, neist üle 5500 (operatiivtöötajad, sõjaväelased, ajateenijad jt) toodi selleks ajahetkeks Eestisse väljastpoolt. Alates 21. märtsist hakati jõude maakondadesse laiali paigutama. 24. märtsi õhtul koguti kevadkülvi, parteikoosoleku või mõnel muul valeettekäandel kokku parteilased, kommunistlikud noored, aktivistid jt. Ööl vastu 25. märtsi kell 21:00-05:00 anti Pihkva ja Gatšina jaamades ootel olnud ešelonid ette ja suunati Eesti pealelaadimispunktidesse. "Sõda" rahva vastu käivitus 25. märtsi varahommikul, pealinnades kell 04:00, maakondades kell 06:00 ja operatsioon „Priboi“ („Murdlaine“) tuli läbi viia kolme ööpäeva jooksul.

Tabatud inimesed toodi esmalt kohalikku kogumispunkti nt vallamajja, kust nad raudtee pealelaadimispunktidesse või sadamasse (saartel) edasi toimetati. Operatsiooni läbiviimine ei kulgenud siiski nii lodusalt nagu seda planeeriti, palju inimesi jäi kõigile pingutustele vaatamata välja saatmata, ära viidi siis 20702 inimest. Üheksa ešeloni suunati Novosibirski oblastisse, kuus Krasnojarski kraisse, kaks Omski oblastisse ja kaks ešeloni Irkutski oblastisse. Teekonnal Siberisse suri 45 inimest, rongilt võeti maha 62 inimest haiguse tõttu ja 6 inimest julgeoleku korraldusel. Küüditamisest pääsenute püüdmine ning vangilaagrisse saatmine intensiivistus 1949. a suvekuudel.

Vt: <http://uttv.ee/naita?id=6825>

Aastatel 1947-50 oli NSVL-s ägenenud **Jehoova tunnistajate** vastane võitlus, mis tipnes Balti riikides, Moldaavias, Lääne-Ukrainas ja Valgevenes üheaegselt läbiviidud küüditamisoperatsiooniga ööl vastu 1. aprilli 1951. Jehoova tunnistajate juures oli võime tugevalt häirivaks nende kolhooside vastalises, nõukogude armeeteenistusest kõrvale hoidmine, nõukogudevastase kirjanduse levitamine ning propageerimine. 1951. a Jehoova tunnistajate küüditamine toimus sarnaselt 1949. a märtsiküüditamisega. Selle operatsiooniga viidi ära ca 300 inimest, kes küüditati Erinõupidamise otsusega Tomski oblasti Tugani rajooni koos Lätist, Leedust ja Kaliningradi oblastist väljasaadetutega.

Sellesse perioodi jääb ka eestlaste ja lätlaste küüditamine rahvustunnuse alusel **Pihkva oblastist**. Eesti taasannekteerimisel NSVL poolt 1944. a eraldati Eesti territooriumist ning liideti Vene NSFV-ga endine Petserimaa ja nn Narvatagune piirkond. Pihkva oblastiga liideti ka osa Läti Vabariigi territooriumist. Nimetatud piirkonna puhastamine etniliselt "võörast elemendist" toimus 1950. a mais ja see viidi ellu vastavalt NSVL Ministrite Nõukogu 1949. a 12. detsembri määrusele. Selle kohaselt tuli Pihkva oblastist Krasnojarski kraisse eriasumisele saata 425 perekonda (1563 inimest), nende inimeste materjalid asuvad Venemaa arhiivides.

7.3.3 Küüditatute saatusest

Siber. Reeglina paigutati küüditatud mahajäänutesse piirkondadesse, kõige kehvematesse sovhoosidesse, kolhoosidesse, metsamajanditesse. Siberi majandusjuhtide jaoks oli küüditamine üks tööjõu hankimise viise kuid paraku ei vastanud „uus kontingent“ enamasti nende ootustele, sest küüditatute massi moodustasid naised, lapsed, vanurid.

Toimetuleku Siberis määrasid ära mitmed tegurid. Kui peres oli meesjõud ja lapsed suuremad, oli toimetulek mõneti kindlustatum, väga raske oli väikelastega emade olukord, neil tuli ainsa töökäijana ära toita lapsed ja tihti ka üks-kaks vanavanemat. Küüditatute lugusid analüüsid tuleks esmalt tähele panna järgmist: 1) mis aastal isik (pere) küüditati; 2) kuhu piirkonda Siberis sattuti; 3) missugune oli pere koosseis. Just neist komponentidest sõltus ära väljasaadetute edasine käekäik.

Kui võrrelda enne ja pärast sõda küüditatute toimetulekut, siis võime märgata mitmeid erinevusi. Olud olid eriti rasked 1941. a suvel viidute jaoks. Pööra tähele alljärgnevale:

1. elamispind. 1941. aasta sügis-talv oli erakordselt raske aeg. Elati suvebarakkides, hüttides, muldonnides, lautades, klubides, karmile kliimale sobimatutes ruumides.
2. riided. Puudusid talveriiet ja jalanõud, Eestist oli ära tulnud kergetes suveriities.
3. toit. Kuna leiba jagati tööpäevade eest, oli suvelviidutel neid põllutööde lõppedes liialt vähe kogunenud, mistõttu nad leivast praktiliselt ilma jäid. Tööpäevade arvestusel ei võetud arvesse teisi mittetöötavaid pereliikmeid, norme arvestati vaid ühe eest, millega tuli ära toita ka lapsed ja vanurid. Lisaks hoiti väljateenitud palkasid kuude kaupa kinni, lõpetades samal ajal avansina leiva jagamise.
4. koduste pakid. Sõjajärgse perioodiga võrreldes, ei saanud loota kodunt saadetavatele pakkidele. Polnud ka eriti asju, mida kohalikega toidu vastu vahetada, 100 kilo perekonna kohta sisaldas vaid minimaalset.
5. kaasavõetud asjad. Veel 1940. aastal oli küüditatutel lubatud kaasa võtta asju 500 kilo pere kohta, mis 1941. a juuniküüditatute puhul 100 kilole kahanes. 1945 sakslastena küüditatud võisid kaasa võtta 1 tonn esemeid perekonna kohta, 1949. ja 1951. aastal isegi 1,5 tonni. Viimatinimetatud kogust ei õnnestunud pea kellelgi kaasa pakkida, paljudel polnudki sellisel hulgal vara. Ütlema tagi on selge, kui ränka situatsiooni olid seatud 1941. aastal viidud, veel eriti siis kui osa pakitud kohvritest pereliikmete jaamadest lahutamise käigus segamini või sootuks kaduma läksid. Ka kodus asjade pakkimiseks ettenähtud aeg, enamasti kaks, kohati 3-4 tundi, kahanes mõnel pool mõnekümneks minutiks kui sedagi. Kodust väljaspool tabatud viidi praktiliselt tühjate kätega, neil jäi loota vaid heade inimeste abile.
6. Kalapüüdmise ja küttimise jaoks puudusid küüditatutel vahendid ning vajalik liikumisvabadus.
7. Selle kõigega kaasnes üldine kurnatus, sh emotsionaalne. Eriti raske oli haigete inimeste, laste olukord, kes ei olnud harjunud raske füüsilise tööga. Haiguste korral polnud arstiabi kusagilt võtta, ellu jäid vaid tugevamad.

Siberi töö- ja elamistingimused võisid piirkonniti väga erinevad olla ja kuigi sealne tööjõuvajadus oli tohutu, ei osatud inimesid ei hoida ega mõistlikult tööle rakendada. Kõige jõulisem meetod küüditatute uude asukohta kinnistamisel seisnes faktis, et alates 1948. a hakati eriasumisele saatma **igaveseks ajaks**, mida laiendati kategooriate lõikes ka varem küüditatute suhtes. Sellega taheti ära võtta igasugune tagasipöördumise lootus ning minimeerida põgenemiskatseid, mis hoogustusid eriti 1946-47. Põgenike hulgas paistavad eriti silma 1945. aastal küüditatud. Erinevaid põgenemisvõimalusi kasutasid ära ka ca tuhat 1941. a küüditatud, kellest paljud hiljem Eestis uuesti arreteeriti ning pärast vangistuse kandmist taas asumisele saadeti.

Põgenemiste vältimiseks tugevdati järelevalvet ning meeoleude jälgimise meetmeid. Teatud puhkudel võeti põgenemiskatse ette ka olukorra muutmise motiividel. Aastatel 1941-43 kui nälg oli eriti kurnav läksid mitmed emad teadlikult vargile, peotäie vilja varastamine võrdus vangilaagrisse saatmisega, ema vangistamise järel saadeti lapsed lastekodusse, kus laste ellujäämisvõimalus mõnevõrra tõenäolisem tundus. Kuid ka sõjajärgselt oli paljude perede, eriti väikelastega üksikemade olukord kriitiline, vangilaagrites ettenähtud toidunorm näis stabiilsemana kui asumisel olijate toiduhankimise võimalused.

Alates 1949. a teisest poolest on selgemalt tajutav riigi keskvoimude surve kohalike oblastivõimude osas, et need võtaksid suurema vastutuse küüditatute töö- ja elamistingimuste parandamise ning assimileerimise eest. Töötingimused hakkasid mõneti paranema alates 1946. aastast. Kärbiti nende töökohtade ja ametite nimekirju, missugustel töötamine oli küüditatute jaoks keelatud. Mõnel pool hakati küüditatud

ümber paigutama kohtadesse, kus tööd oli pakkuda. Kuid ega sealgi naised väikeste lastega oodatud polnud. Nende toimetuleku huvides peeti mõistlikumaks samast kandist küüditatudid koos hoida, et nad teineteist toetaksid. Seni kuni puudusid oma majapidamised ja aialapid, ei olnud kusagilt võimalik lisa hankida.

Üldine olukord paranes kusagil 1950.-51. aasta paiku, mis kõige eredamalt väljendus suremuse languses. 1941. aastal küüditatutest suri 60%, 1949. aastal küüditatute puhul on see protsent ca 10-15. Kindlasti peegeldub neis arvudes seegi erinevus, et sõja eel lahutati perekonnapead ülejäänud pereliikmetest ning suunati laagritesse, kus suremuse protsent oli erakordselt kõrge. Sündimus hakkas normaliseeruma, kui erinevates kohtades viibivatel perekonnaliikmetel lubati kokku kolida, kui paranesid elamis-, töö- ja toitumistingimused ning arstiabi kättesaadavus. Siis seati sisse omaette majapidamised, hariti üles aiamaalapid, mis võimaldasid toidulisa hankida, tehti algust loomapidamisega. Alustati vaikselt kana või paariga. Pere, kes oli muretsenud põrsa või koguni lehma, ei pidanud enam nälgajäämist kartma. Kohusetundliku töösse suhtumisega teenisid eestlased ära kohalike lugupidamise.

Siber, mis eestlaste ettekujutuses enamasti lund, külma, surma, sunnitööd oli sümboliseerinud, omandas seal oldud aja kestel ka mõneti teiselaadilise tähenduse. Selliselt on tagasivaated Siberi ajale tihti küllalt mitmetahulised. Küüditatu Helle Viir on Siberi aja kokku võtnud järgmiselt: *Meil kõigil on oma Siber, erinev rõhuasetustes. Vanadel kodust lahkumine, kustuv elujõud, eemal lastest, toetajatest, arstiabist – nii oled. Mille eest? Täiskasvanute põlv. Üksikud naised lastega. Mis saab, mis saab su lastest, kui ise murdud? Kas jaksad? Rääge, nõme surve – seegi harjumatu, raske töö, võõras maa – aga nende mälestusi pole meil enam võtta. Noortel oli kergem. Neil oli jõudu, lihtsalt füüsilist jõudu. Ehk küll elu lõhutud, haridus katkenud, maailm ahenenud – ent veel on nooruse optimismi. Vahel mõtlen kas me millestki võitsime. Võibolla oskame paremini eristada elu põhiväärtusi võltsklantsidest ja pinnapealsusest. Ja võibolla teame, mida tähendab sulle su rahvas, su kodumaa. Võibolla suudame paremini taluda tänaseid vintsutusi, mis meie põlvkonnale osaks saab, vastu pidada. Võibolla polegi seda nii vähe?*

7.3.4 Elulood: küüditamine

Loe läbi [Aadu Tomsoni](#), [Aili Valdranna](#), [Peeter Murusalu](#) lood ja vaata [Arnold Meri intervjuud](#). Loe ka [Aino Poomi](#) (kahel korral küüditatud) lugu 1941 juuniküüditamise teema juurest, mis võimaldab võrrelda sõja eelset ja järgset küüditamist. Kirjuta esitatud küsimustest lähtudes nende põhjal arutlus.

8. Kursuse kokkuvõte

Paljudel Eesti ajaloo 20. sajandi sündmustel on oma tähendus meie tänapäevases ühiskondlikus mälus ja avalikus arvamuses. Jaan Undusk on kirjutanud: „Ajalugu sünnib alati tagant ettepoole, vastupäeva, ta pole mitte üksnes möödunud asjade kirjapanek; ajalugu on ka (ja seda võib võtta kui definitsiooni) minevikuseikade järjestamine oleviku moraalseks kokkuvõtteks“. Sellest tulenevalt ei ole mitmed ajaloosündmused tänaseni kaotanud oma aktuaalsust. Ajaloo üle vaieldakse kodus, kõrtsis, ajaleheveergudel, tänavanurkadel, suures poliitikas. Millised on meie praeguse ajalookirjutuse seosed poliitikaga, kuidas mõjutavad tänased sündmused ja meenutused mineviku käsitlemist. Need on kursuse lõppdiskussiooni peamised küsimused, millele eelneb essee kirjutamine päevakohasel teemal.